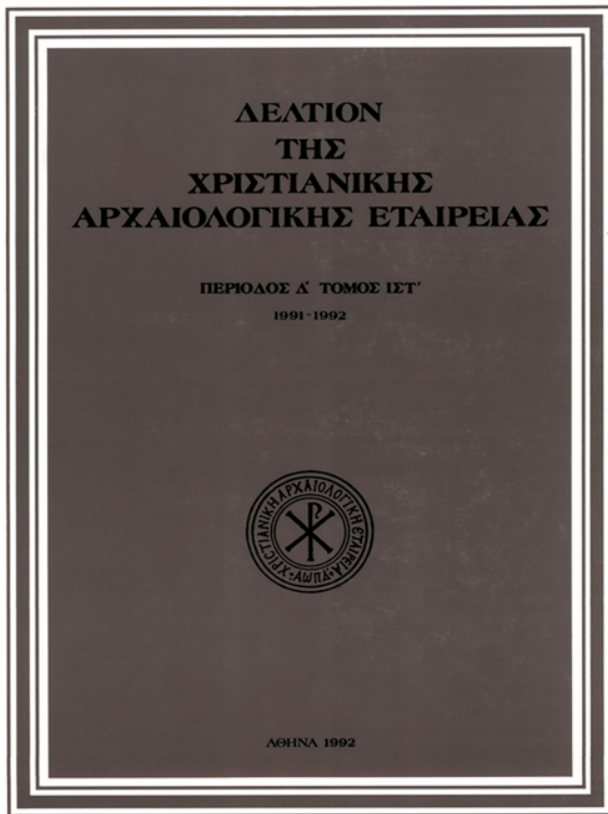

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 16 (1992)

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του André Grabar (1896-1990)

Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες

Καλλιόπη ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

doi: [10.12681/dchae.1058](https://doi.org/10.12681/dchae.1058)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ Κ. (1992). Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές εργασίες. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 16, 57-76.

<https://doi.org/10.12681/dchae.1058>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η Ροτόντα της Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεία και
αποσαφηνίσεις με αφορμή τις αναστηλωτικές
εργασίες

Καλλιόπη ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 16 (1991-1992), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
André Grabar (1896-1990) • Σελ. 57-76

ΑΘΗΝΑ 1992

Η ΡΟΤΟΝΤΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ.
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΠΟΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ ΜΕ ΑΦΟΡΜΗ
ΤΙΣ ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ*

Ένα μνημείο της κλίμακας και της σπουδαιότητας της Ροτόντας είναι ανεξάντλητο και ακόμη γεμάτο ερωτηματικά για τους μελετητές, που δεν έπαψαν να ασχολούνται μαζί του εδώ και εκατό χρόνια¹. Έτσι, παρά τις σημαντικές προόδους που έγιναν στις γνώσεις μας γι' αυτό μετά και τις έρευνες του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου² το 1979, η αναστηλωτική επέμβαση έδωσε, όπως πάντα, την δυνατότητα να αποσαφηνίσουμε πολλά ζητήματα και να αποκαλύψουμε νέα στοιχεία, πολύ δύσκολο ή και αδύνατον να προσεγγισθούν σε άλλη περίπτωση. Με την ολοκλήρωση των εργασιών προβάλλει λοιπόν το καθήκον για τον υπεύθυνο του έργου αρχιτέκτονα-αναστηλωτή να παρουσιάσει τα στοιχεία που είχε την ευκαιρία να αποκαλύψει ή να μελετήσει από κοντά, με την ελπίδα να χρησιμεύσουν στην μελλοντική έρευνα.

Για τον σκοπό αυτό η παρούσα εργασία δίνει έμφαση στην καταγραφή των αντικειμενικών δεδομένων και των τεχνικών χαρακτηριστικών, χωρίς να προχωρεί σε εκτεταμένες ερμηνείες, προσπάθειες αποκατάστασης της αρχικής μορφής των διαφόρων κατασκευαστικών φάσεων του κτιρίου που σχολιάζονται ή σε επιλύσεις προβλημάτων χρονολόγησης. Ακόμη, όπως γίνεται φανερό από τον χαρακτήρα αυτής της εργασίας, το αντικείμενο της έρευνάς μας περιορίστηκε στο υπάρχον κτίριο και μάλιστα στην ανωδομή του. Τα λείψανα της παλαιοχριστιανικής φάσης, που έχουν αποκαλυφθεί στον περιβάλλοντα χώρο της νότιας πλευράς, δεν μας απασχολούν εδώ.

Ο ΡΩΜΑΪΚΟΣ ΚΟΡΜΟΣ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ

Το κυλινδρικό σώμα του κτιρίου μέχρι την βάση του τρούλλου ανάγεται, όπως είναι γνωστό, σε ενιαία ρωμαϊκή οικοδομική φάση και μόνο επιφανειακά έχει δεχθεί επεμβάσεις σε μετεγενέστερες περιόδους (Εικ. 1-8). Οι κυριότερες αλλαγές εντοπίζονται στην υπερύψωση κατά 80-90 εκ. κατά μέσον όρο της ποδιάς των μεγάλων τοξωτών παραθύρων και στην επούλωση της εκτεταμένης πληγής στην εξωτερική τοιχοποιία για την στερέωση της ξύλινης στέγης του χριστιανικού

περιμετρικού κλίτους, που θα εξετάσουμε εκτενώς στην συνέχεια, στο κεφάλαιο το αφιερωμένο στο χριστιανικό κτίριο.

Όσον αφορά στην διαμόρφωση του ρωμαϊκού κορμού εσωτερικά στην στάθμη των μεγάλων ορθογωνικών σε κάτοψη κογχών του ισογείου, δεν έχουν προκύψει από τις εργασίες μας νεότερα στοιχεία, πέρα των όσων είναι γνωστά από τις προηγούμενες δημοσιεύσεις των Γ. Βελένη³ και Ν. Μουτσόπουλου⁴.

Στις εργασίες του 1990-91 αποκαλύφθηκαν και αποκαταστάθηκαν μερικώς οι φωλιές πάκτωσης στην γένεση των κυλινδρικών καμαρών των μεγάλων κογχών, που έχουν ερμηνευθεί ως εδράσεις επιστυλίων καμπύλων σε κάτοψη και που είχαν φραχθεί πρόχειρα σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια με χωματόκτιστη πλινθοδομή⁵. Έτσι επιβεβαιώθηκαν οι παρακάτω διαστάσεις για τα στοιχεία αυτά, που δίνονται στον πίνακα Α (Εικ. 9-10).

* Όλα τα σχέδια που παρατίθενται στην μελέτη οφείλονται σε αποτυπώσεις της γράφουσας. Για την λεπτομερή αποτύπωση των στοιχείων της τοιχοποιίας και των διαφόρων φάσεων στις όψεις του κτιρίου χρησιμοποιήθηκαν ως βάση τα ακριβή γενικά σχέδια του μνημείου, που πραγματοποιήθηκαν το 1979-80 από την ομάδα του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου. Χωρίς την θεμελιώδη εκείνη εργασία θα ήταν πολύ δύσκολο να υλοποιηθεί η παρούσα. Τέλος, εκφράζω τις ευχαριστίες μου στην σχεδιάστρια Μ. Μαυρουδά, που επιμελήθηκε την σχεδίαση των περισσότερων σχεδίων.

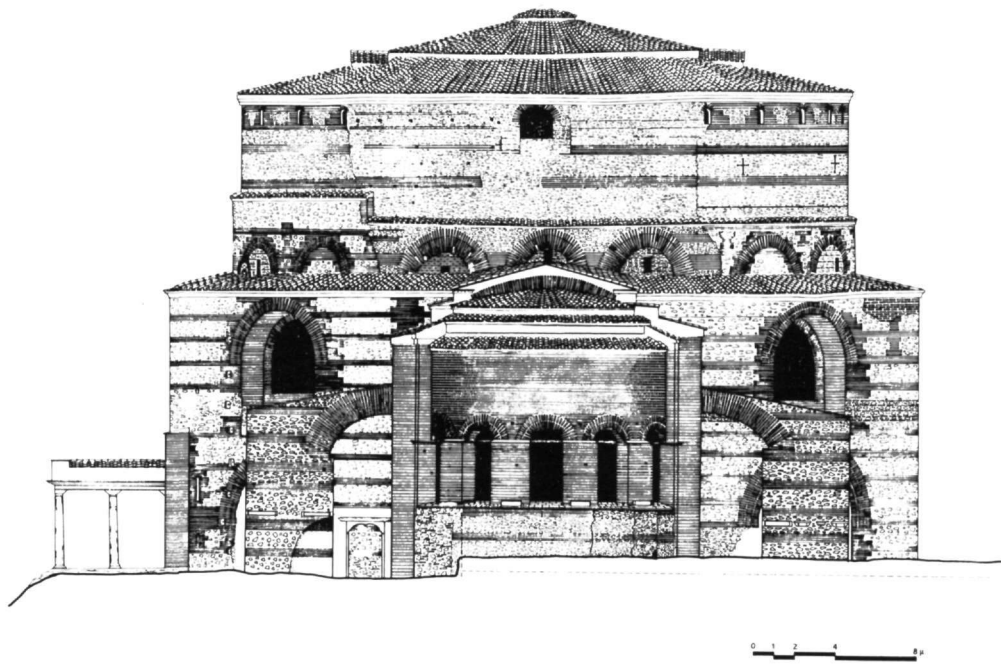
1. Από τις παλιές μελέτες βασικότερες για το κτίριο είναι των Ch. Diehl - M. Le Tourneau - H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Paris 1918, XI-261, E. Hébrard, *Les travaux du Service Archéologique de l'Armée d'Orient à l'arc de triomphe "de Galère" et à l'église Saint-Georges de Salonique*, BCH 44 (1920), σ. 5-40, E. D yg g ve, *Recherches sur le palais impérial de Thessalonique*, *Studia Orientalia Ioanni Pedersen Dicata*, Copenhagen 1953, σ. 59-70.

2. Από τις έρευνες του Ν. Μουτσόπουλου δημοσιεύθηκαν μόνο τα στοιχεία που αφορούν στην παλαιοχριστιανική φάση του ναού. Βλ. Ν. Μουτσόπουλος, *Η παλαιοχριστιανική φάση της Ροτόντας του Αγ. Γεωργίου Θεσσαλονίκης*, *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, Β', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 355-375.

3. G. Velenis, *Some Observations on the Original Form of the Rotunda in Thessaloniki*, *Balkan Studies* 15 (1974), σ. 298-307, πίν. 1-6.

4. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 359-363.

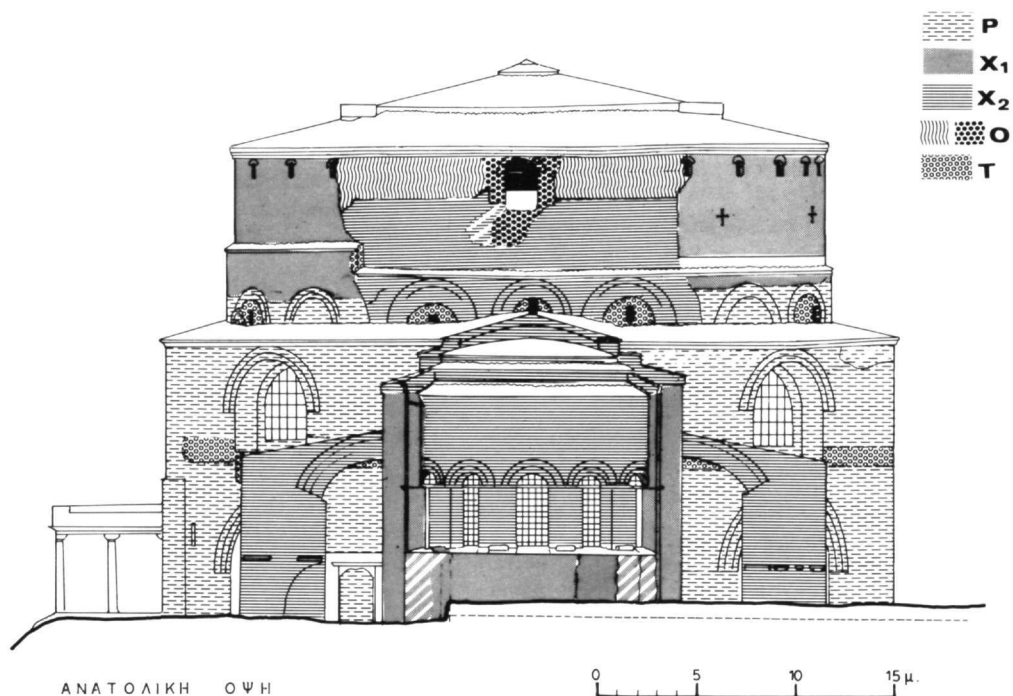
5. Velenis, ό.π., σ. 307, σχέδ. 2-3, πίν. 4-5.

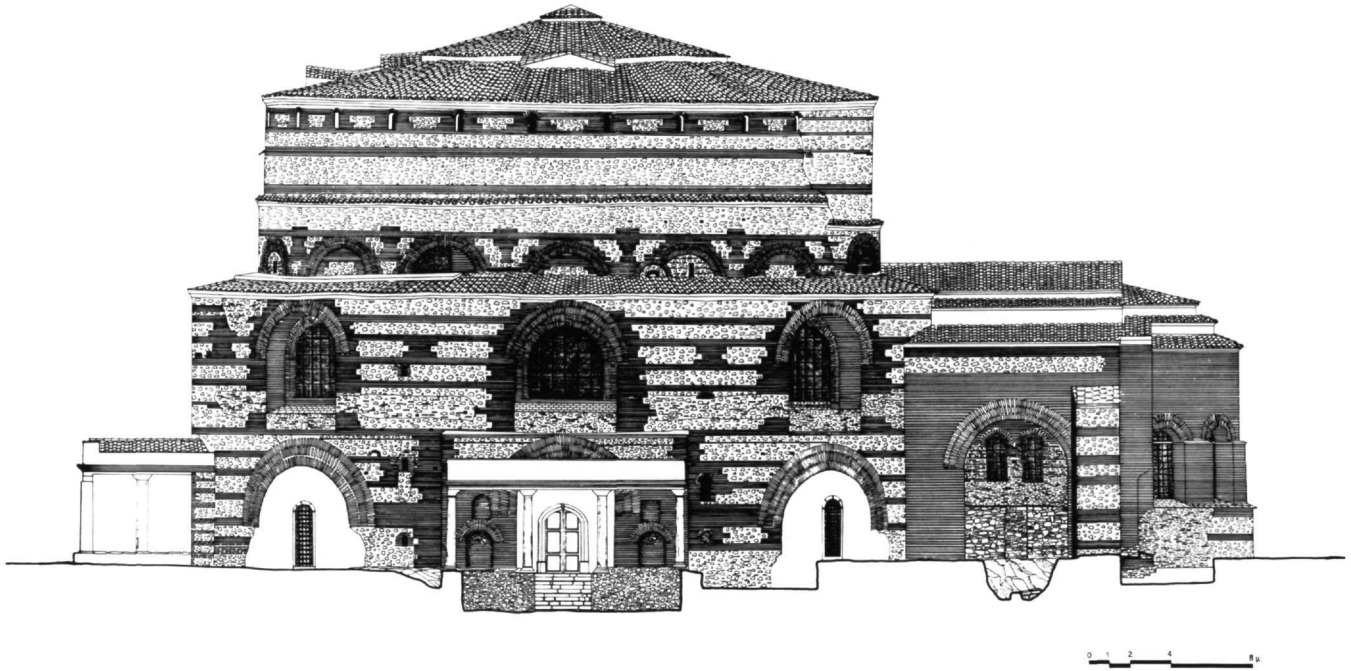
Εικ. 1. Ανατολική όψη.

Εικ. 2. Ανατολική όψη, διάκριση φάσεων: P = Ρωμαϊκή φάση. X1 = Παλαιοχριστιανικές φάσεις. X2 = Φάση 7ου αι. O =

Όψιμες φάσεις με εγχόρηγες τοιχοποιίες. T = Τουρκικές φάσεις με λασπόκτιστη τοιχοποιία.

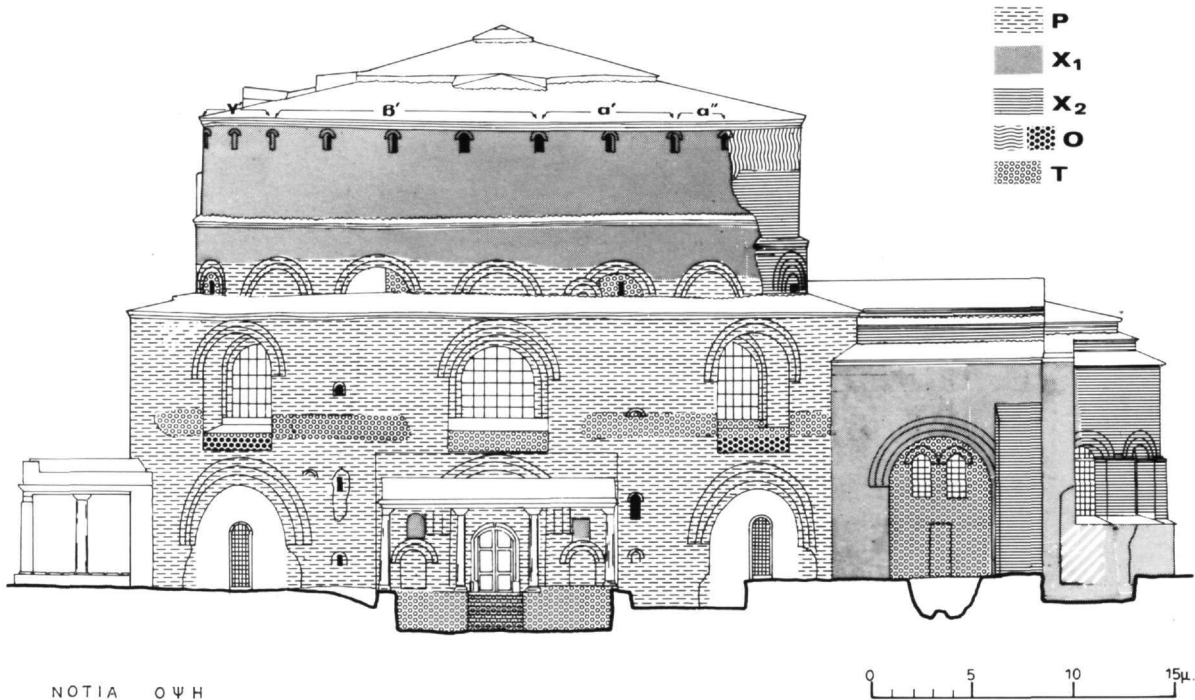

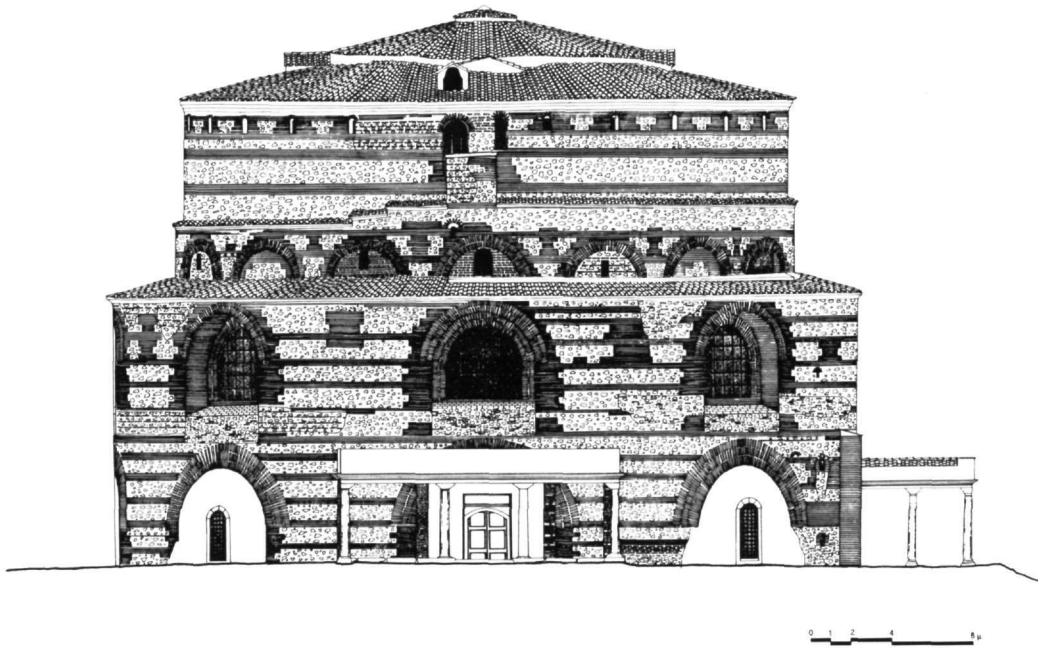

Εικ. 3. Νότια όψη.

Εικ. 4. Νότια όψη, διάκριση φάσεων: P = Ρωμαϊκή φάση. Όψιμες φάσεις με εγχόρηγες τοιχοποιίες. T = Τουρκικές φάσεις λασπόκτιστες.
 Xi = Παλαιοχριστιανικές φάσεις. X2 = Φάση 7ου αι. O =

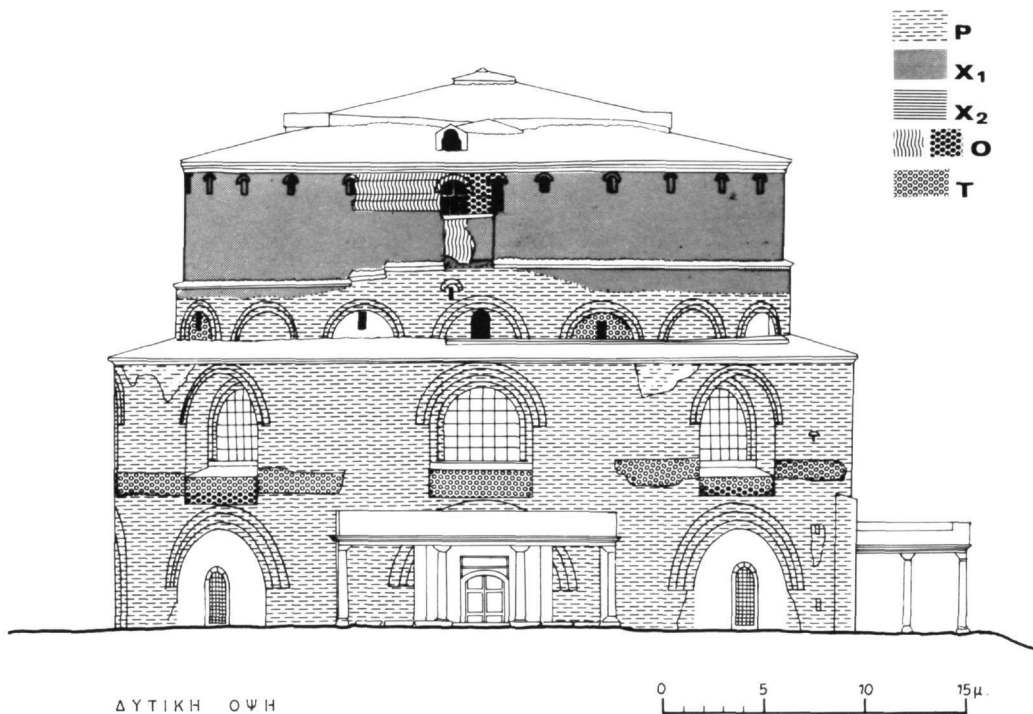
ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

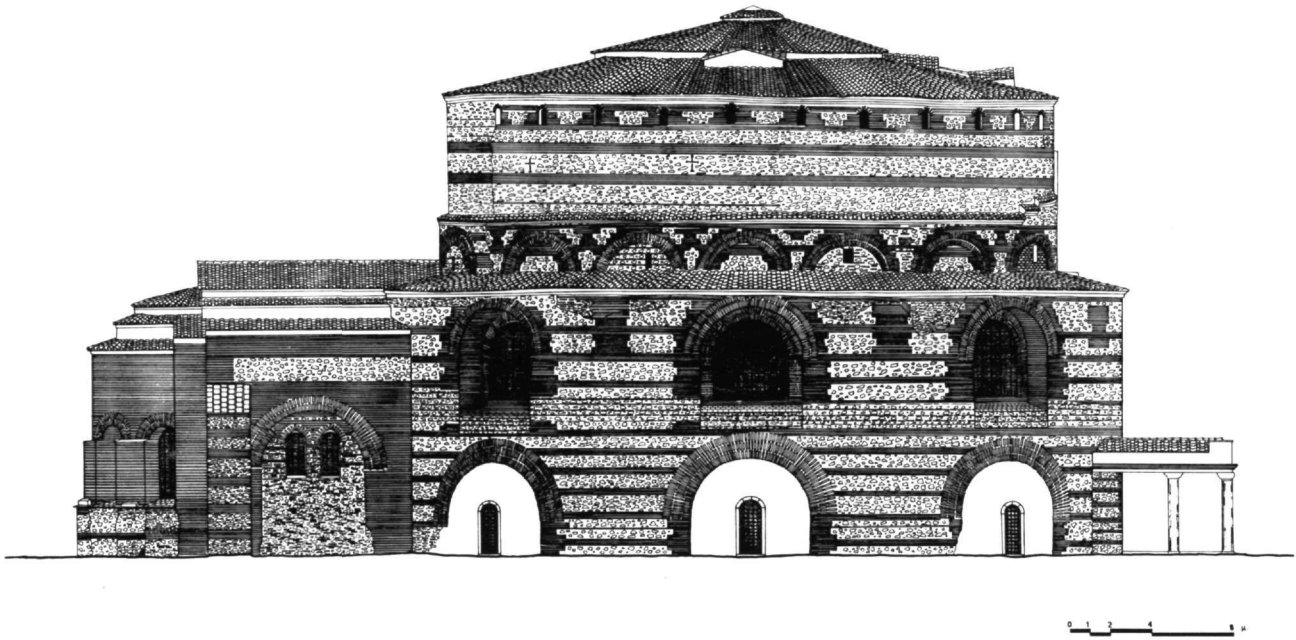

Εικ. 5. Δυτική όψη.

Εικ. 6. Δυτική όψη, διάκριση φάσεων: P = Ρωμαϊκή φάση.
X1 = Παλαιοχριστιανικές φάσεις. X2 = Φάση 7ου αι. O =

Όψιμες φάσεις με εγχόρηγες τοιχοποιίες. T = Τουρκικές φάσεις λασπόκτιστες.

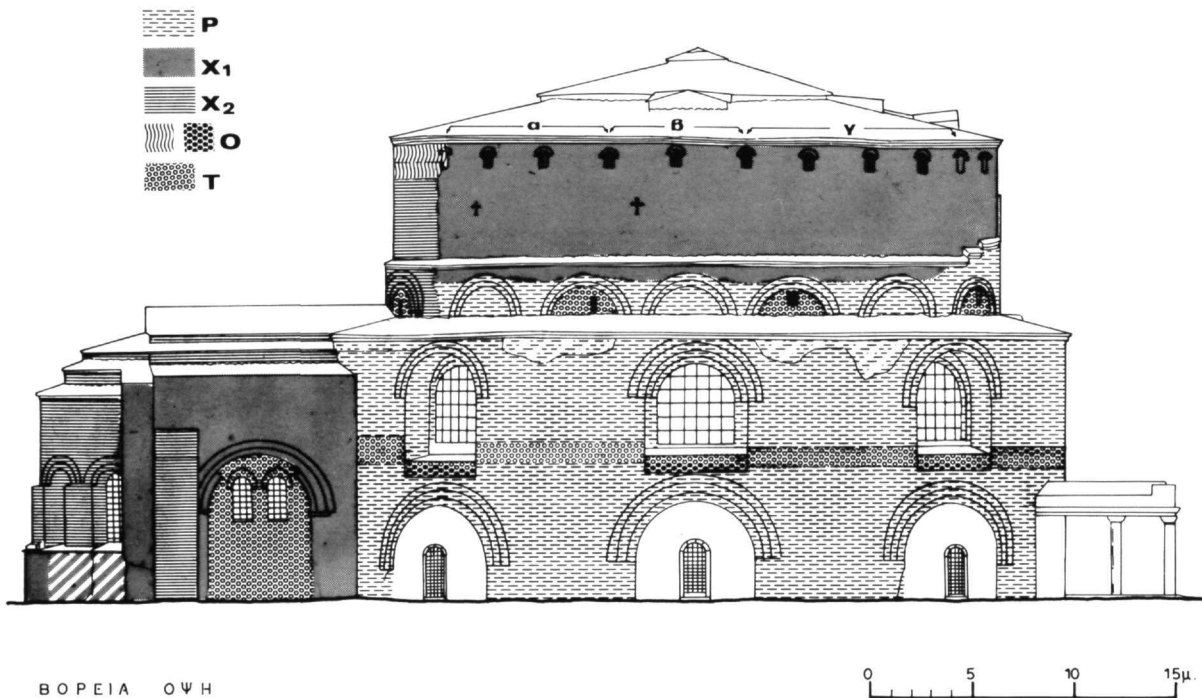

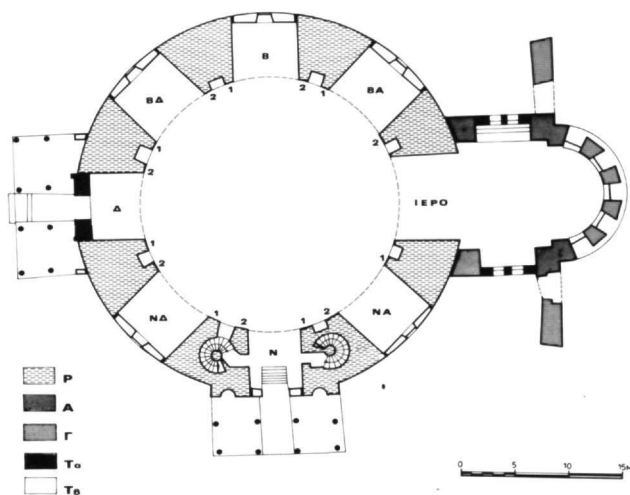

Εικ. 7. Βόρεια όψη.

Εικ. 8. Βόρεια όψη, διάκριση φάσεων: P = Ρωμαϊκή φάση.
X1 = Παλαιοχριστιανικές φάσεις. X2 = Φάση 7ου αι. O =

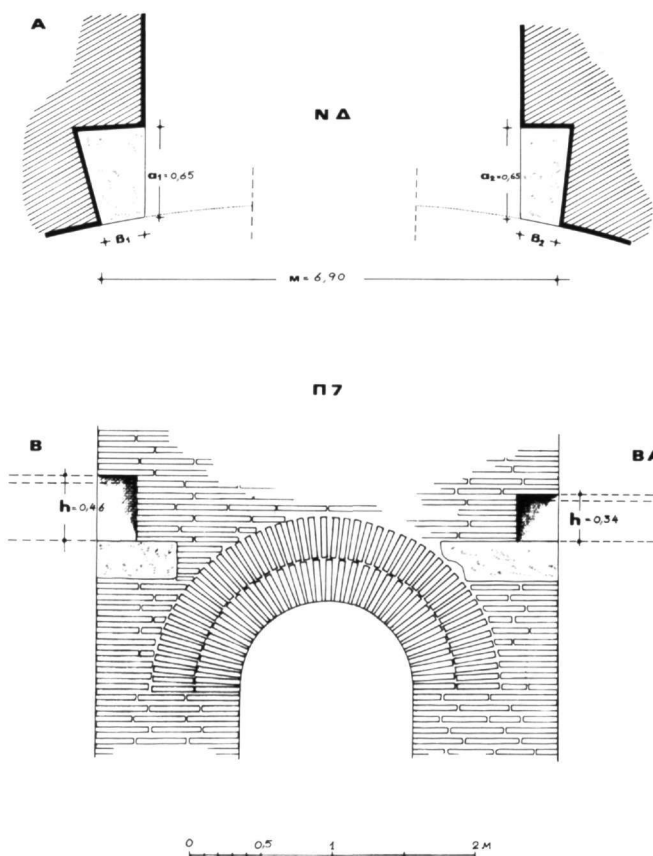
Ώσιμες φάσεις με εγχόρηγες τοιχοποιίες. T = Τουρκικές φάσεις λασπόκτιστες.

Εικ. 9. Κάτοψη, διάκριση φάσεων: P = Ρωμαϊκή φάση. A = Παλαιοχριστιανική φάση. Γ = Φάση 7ου αι. Ta = Τουρκικές λασπόκτιστες φάσεις. Tβ = Φάση α' δεκαετίας 20ου αιώνα που αντικατέστησε παλαιότερη λασπόκτιστη.

Εικ. 10. Υποδοχές στήριξης των μαρμάρινων επιστυλίων στις μεγάλες κόγχες του ισογείου: A) Κάτοψη στη ΒΔ κόγχη. B) Όψη στον ΒΑ πεσσό (Π7).

ΠΙΝΑΚΑΣ Α. ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΦΩΛΕΩΝ ΠΑΚΤΩΣΗΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΥΛΙΩΝ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΚΟΓΧΩΝ⁶

Κόγχη	α1	α2	β1	β2	H1	H2	M
Ιερό							(ευθεία)
ΝΑ.	0,65	0,65	0,29	0,33	0,33	0,35	6,85
Νότια (είσοδος)							
ΝΔ.	0,65	0,65	0,31	0,28	0,32	0,32	6,90
Δ.	0,80	0,68	0,28	0,27	0,32	0,31	6,90
ΒΔ.	0,67	0,64	0,31	0,29	0,32	0,30	6,85
Β.	0,63	0,66	0,27	0,28	0,42	0,46	6,51
ΒΑ.	0,67	0,67	0,28	0,29	0,34	0,31	6,80

Κανένα τμήμα επιστυλίου με αυτές τις διαστάσεις δεν έχει εντοπισθεί στην συλλογή των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών της Ροτόντας, και έτσι αναμένεται πλέον η μελλοντική ανασκαφή της μεγάλης εξωτερικής επίχωσης να λύσει πιθανώς το πρόβλημα.

Ενδιαφέροντα όμως στοιχεία προέκυψαν για τα μεγάλα τοξωτά παράθυρα στην αμέσως υπερκείμενη ζώνη. Για τα παράθυρα αυτά είναι γνωστό από την εποχή του Hébrard ότι η αρχική τους ποδιά βρισκόταν πολύ χαμηλότερα από αυτήν που βλέπουμε σήμερα στο εξωτερικό του κτιρίου και συνέπιπτε περίπου με αυτή που βλέπουμε στο εσωτερικό (Εικ. 11). Στην πραγματικότητα το αρχικό ύψος ποδιάς στο εσωτερικό διατηρείται μόνο στο νότιο παράθυρο, αν και εδώ επισκευασμένο, ενώ σε όλα τα υπόλοιπα έχει ταπεινωθεί κατά 20 εκ. περίπου, με την αφαίρεση τριών σειρών πλίνθων κατά την δημιουργία της κεκλιμένης σημερινής ποδιάς στο εσωτερικό του παραθύρου.

Στις εσωτερικές παρειές των παραθύρων, στο ύψος γένεσης της κυλινδρικής καμάρας κάλυψης, σχηματίζεται κατά κανόνα σειρά από τρεις κανονικές δοκοθήκες, διαστ. 18 x 20 εκ., προφανώς για την στήριξη του ξυλότυπου. Στην ακμή όμως των παραθύρων, προς την κεντρική αίθουσα του κτιρίου, βρίσκουμε, στο ίδιο πρακτικά ύψος με τις δοκοθήκες, φωλιές για την στήριξη ευθύγραμμου στοιχείου. Από τις φωλιές αυτές βρέθηκαν άθικτες εκείνες στην αριστερή παρειά του νοτιοανατολικού και του βορειοανατολικού παραθύρου, σχεδόν ολόκληρες εκείνες στις δύο παρειές του βόρειου παραθύρου (Εικ. 12), ενώ σε όλα τα υπόλοιπα παράθυρα είτε ανιχνεύονται ίχνη τους ή βρίσκουμε μεταγενέστερες επισκευές στην θέση τους. Οι φωλιές αυτές έχουν ύψος 13-15 εκ., βάθος που κυμαίνεται από 20-35 εκ. και σχηματίζουν, σε όψη προς το κέντρο του κτιρίου, υποδοχή 17-18 εκ. για την στήριξη πάνω στον τοίχο κάποιου λεπτού μαρμάρινου στοιχείου. Έχουμε δηλαδή μία διάταξη ανάλογη με αυτή στην γένεση των μεγάλων κογχών του ισογείου, πιθανότερα με ένα απλό επίκρανο πάνω από ακραίες παραστάδες, που ίσως στήριζε ένα μαρμάρινο τοξωτό διακοσμητικό

πλαίσιο μπροστά και κάτω από το μέτωπο της καμάρας του παραθύρου (Εικ. 13).

Μία τέτοια διαμόρφωση, άλλωστε, θα μπορούσαμε να φαντασθούμε ως εναλλακτική πρόταση και στην περίπτωση των μεγάλων κογχών του ισογείου, αν δεν βρεθούν στοιχεία για συνεχή καμπύλα επιστύλια επί πεσσών ή κιόνων κατά το πρότυπο του Πανθέου της Ρώμης, όπως έχει προταθεί από τον Γ. Βελένη.

Για τον τρούλλο του κτιρίου έχουν από παλιά τεθεί ορισμένα ερωτηματικά όσον αφορά στις διαφορές φάσεις της κατασκευής του, που διχάζουν τους μελετητές. Κατά μία ευρύτερα γνωστή άποψη ο ρωμαϊκός τρούλλος είχε στην κορυφή του οπαίο, όπως και στο Πάνθεον της Ρώμης, το οποίο κλείστηκε με ασπίδα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, όταν έγινε και το ψηφιδωτό⁷. Ο Ε. Hébrard σημειώνει στα σχέδιά του τον τρούλλο ως ενιαία ρωμαϊκή κατασκευή, εκτός από ένα εκτεταμένο τμήμα του πάνω από την περιοχή του Ιερού Βήματος που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη⁸, ενώ ο Η. Τοργ πιστεύει ότι ο ρωμαϊκός τρούλλος είχε παραμείνει ημιτελής κατά το πάνω μισό του και ολοκληρώθηκε στα χρόνια μετατροπής του ρωμαϊκού κτιρίου σε χριστιανικό ναό⁹.

Οι παρατηρήσεις μας στην τοιχοποιία του κελύφους του τρούλλου πραγματοποιήθηκαν από τα ικριώματα που στήθηκαν για την συντήρηση του ψηφιδωτού στην περιοχή του κλειδιού, τον χειμώνα του 1987, και παρουσιάζονται κατά ζώνες.

Από την εποχή του Hébrard έχουν παρατηρηθεί στον τρούλλο της Ροτόντας δύο μεγάλες ζώνες με διαφορετική καμπυλότητα, που συνεπάγονται την ύπαρξη δύο κέντρων χάραξης για τα αντίστοιχα τμήματα¹⁰. Η κατώτερη ζώνη (ζώνη Ι) συμπίπτει σχεδόν ακριβώς με την περιοχή που καλύπτει σήμερα το ψηφιδωτό με τους αγίους, και το σημείο θλάσης της καμπύλης βρίσκεται σε ύψος 8,50 μ. από την βάση του τρούλλου, σύμφωνα με τις νέες μετρήσεις του 1979 (Εικ. 11, στάθμη α). Η δεύτερη ζώνη (ζώνη ΙΙ) αποτελεί το πάνω μισό του τρούλλου, που στο μεγαλύτερο ποσοστό του έχει χάσει τον ψηφιδωτό του διάκοσμο, εκτός από μία περιορισμένη ζώνη γύρω από το κλειδί. Στην περιοχή του κλειδιού ακριβώς παρατηρείται μια τρίτη ζώνη με διαφορετική καμπυλότητα, το δε σημείο θλάσης της καμπύλης βρίσκεται μέσα στην περιοχή του σωζόμενου ψηφιδωτού (Εικ. 11, στάθμη β). Στο ελεύθερο από το ψηφιδωτό τμήμα του κλειδιού, στο κέντρο, υπάρχει μικρή επισκευασμένη περιοχή, που πρέπει πιθανώς να σχετίζεται με την ανάρτηση κάποιου στοιχείου τεχνητού φωτισμού, όπως προκύπτει από την διάταξη αγκύρωσης ενός πιθανού τέτοιου στοιχείου, που βρέθηκε κατά τις έρευνες του 1987 για την συντήρηση των κεραμιδιών του τρούλλου (Εικ. 14).

Στην βάση της ζώνης Ι βρίσκονται οι ημικυκλικές φωτιστικές θυρίδες με τον ψηφιδωτό διάκοσμο στο εσωρράχιό τους. Όπως αποδείχθηκε από την έρευνα στην διάρκεια των εργασιών συγκόλλησης των ρωγμών του τρούλλου το 1988, όταν αφαιρέθηκαν τα ουδέτερα επιχρίσματα κατά μήκος των ρωγμών στην ζώνη του ψηφιδωτού, ανάμεσα στους φεγγίτες υπάρχει από ένα ανακουφιστικό τόξο ίδιων διαστάσεων με εκείνα που δημιουργούν τους φεγγίτες. Επαναλαμβάνεται δηλαδή η διάταξη που βλέπουμε στο εξωτερικό τύμπανο της ζώνης αυτής (Εικ. 3-8). Ένα μάλιστα από τα τυφλά αυτά τόξα, αυτό στον βόρειο άξονα του κτιρίου, αποκαλύφθηκε εξ ολοκλήρου, γιατί βρίσκεται σε ζώνη χαμένου ψηφιδωτού. Σ' αυτό φάνηκε ότι και η τοιχοποιία κάτω από το τόξο είναι ενιαία πλινθοδομή κτισμένη κανονικά κατά τον ρωμαϊκό τρόπο (με το ίδιο ρόδινο δομικό κονίαμα και πλίνθους πάχους 3-3,5 εκ. έως 4 εκ. σπάνια), και μάλιστα κτισμένη ταυτόχρονα με το τόξο. Τα υπόλοιπα αντίστοιχα ανακουφιστικά τόξα καλύπτονται από ψηφιδωτό, και μόνο μικρά τμήματα της τοιχοποιίας μπορούν να εξετασθούν. Και σ' αυτά παρατηρήθηκε η ίδια κατασκευή τόξων, με δύο σειρές πλίνθων, διαστ. 3-3,5×24-26 εκ. συνήθως, αλλά και λίγες πάχους 4 εκ. Στο υποκείμενο τύμπανο του τόξου οι πλίνθοι έχουν πάχος 3,5 εκ.

Μόνο στο ανακουφιστικό τόξο που συμπίπτει με τον δυτικό άξονα του κτιρίου, όπου πίσω του βρίσκεται η κυκλική κλίμακα ανόδου στην στέγη, υπάρχει στο μέσο του τυμπάνου αρχικό, ρωμαϊκό, ορθογώνιο άνοιγμα, πλάτους 78 εκ., φραγμένο με μεταγενέστερη τοιχοποιία από αργολιθοδομή και λευκό ασβεστοκονίαμα¹¹.

6. Βλ. συγκριτικά Velenis, ό.π., πίν. σ. 307.

7. E. Dyggve, Fouilles et recherches faites en 1939 et en 1952-53 à Thessaloniki. Recherches sur le palais impérial de Thessaloniki. Architecture et mosaïques, CorsiRav II (1957), σ. 82. Με την άποψη αυτή συντάσσεται και ο Ν. Μουτσόπουλος (Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 362), ο οποίος διενήργησε και έρευνες στο εξωρράχιό του τρούλλου στα 1979.

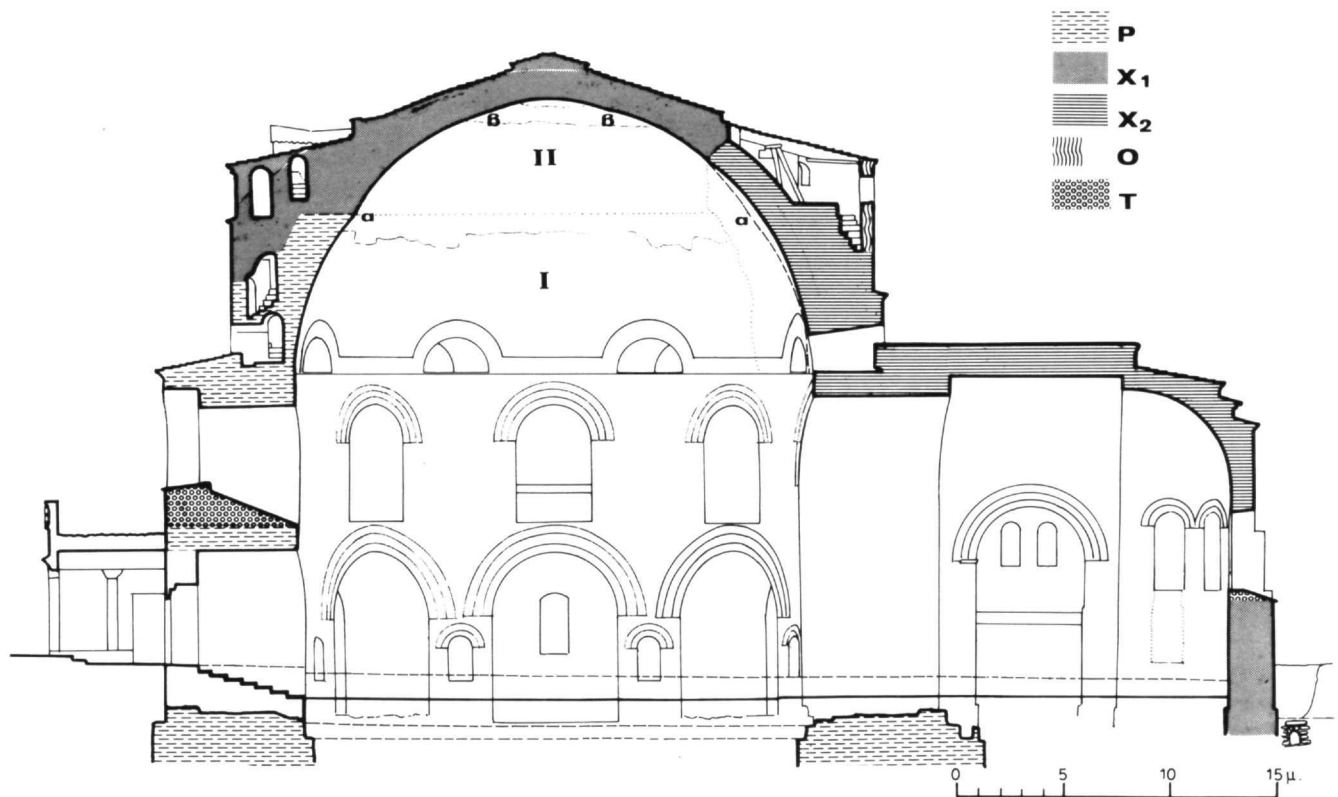
8. Hébrard, ό.π., ένθετος πίνακας κατά μήκος τομής του κτιρίου. Κατά τον Hébrard η επισκευή πάνω από την περιοχή του Ιερού Βήματος ανάγεται στα μετά τον 10ο αι. χρόνια.

9. Η. Τοργ, Mosaikkene i St. Georg-Rotunden i Thessaloniki, Oslo 1963, σ. 1-12 και ο ίδιος, The Date of the Conversion of the Rotunda at Thessaloniki into a Church, The Norwegian Institute at Athens (The First Five Lectures), Athens 1991, σ. 15.

10. Hébrard, ό.π., σ. 24, σημ. 3.

11. Αυτό το άνοιγμα, ορατό και μέσα από την κλίμακα, γνώριζε και ο Hébrard αλλά παράδοξα σημείωσε ως ρωμαϊκό το φράξιμό του (βλ. τομή κτιρίου). Ο Ν. Μουτσόπουλος σωστά παρατήρησε το νεότερο φράξιμο, αλλά υποθέτει ότι ανάλογη λύση με ορθογωνικό άνοιγμα πρέπει να υπήρχε στην ρωμαϊκή εποχή και στις άλλες θέσεις των φεγγιτών, με λειτουργία όμως αερισμού (Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 363).

Εικ. 11. Τομή κατά μήκος, διάκριση φάσεων: P = Ρωμαϊκή φάση. X1 = Παλαιοχριστιανικές φάσεις. X2 = Φάση 7ου αι.

O = Όψιμες φάσεις με εγχόρηγες τοιχοποιίες. T = Τουρκικές φάσεις λασπόκτιστες.

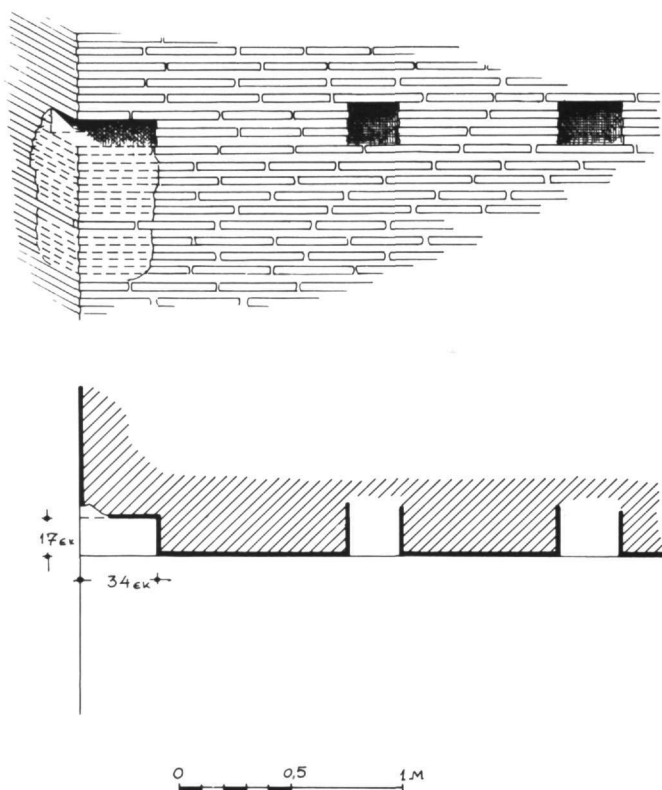
Η τοιχοποιία του κελύφους στο υπόλοιπο της ζώνης I, όσο αυτή ήταν δυνατόν να εξεταστεί στις περιοχές φθοράς του ψηφιδωτού ή στα λίγα τμήματα που αποκολλήθηκαν για την συντήρηση, κτίζεται με το ρωμαϊκό δομικό κονίαμα και πλίνθους διαστάσεων συνήθως 3,5-4 × 32-33 × 40 εκ., αλλά και λίγες σποραδικές λεπτότερες διαστάσεων 2,5-3 × 30 εκ. Στις ρωμαϊκές ποδιές των ημικυκλικών φεγγιτών¹² μετρήθηκαν και τυπικές ρωμαϊκές πλίνθοι μεγαλύτερων διαστάσεων 3-3,3 × 30-31 × 43-48 εκ. με χιαστί διπλές δακτυλιές, 3-3,3 × 31-33 × 44 εκ. με χιαστί απλές δακτυλιές και 3,5 × 28 × 34 εκ. ορατό μήκος, με κυματιστές διπλές δακτυλιές.

Οι παρατηρήσεις στην ζώνη II έγιναν από το εσωρράχιο σ' όλη του την έκταση, αλλά και σε μικρό τμήμα του εξωρράχιου του τρούλλου στα βόρεια της μεγάλης επισκευής πάνω από το Ιερό Βήμα, το οποίο είναι ορατό από την ανατολική εσωτερική διαπλάτυνση του περιδρόμου κάτω από την στέγη. Στην δόμηση αυτής της περιοχής παρατηρείται μια ανάμειξη πλίνθων διάφορου πάχους, με μεγάλο ποσοστό λεπτών πλίνθων διαστάσεων 2,5 × 28-30 × 40-45 εκ., αρκετές 4 × 44 εκ., στις οποία παρατηρήθηκαν και χιαστί δακτυλιές, και λίγες ακόμη παχύτερες 4,5-5 × 40 εκ. Οι πλίνθοι πάχους 4

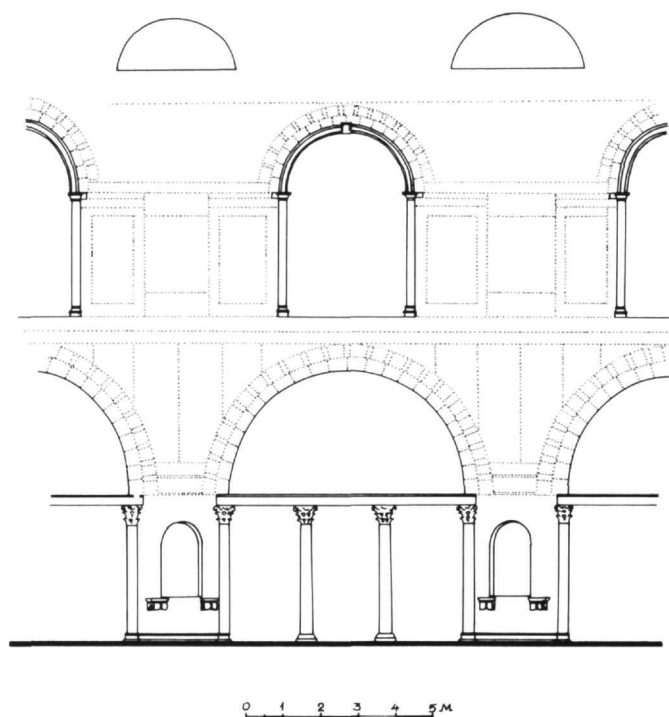
εκ. είναι ρωμαϊκές, όπως φαίνεται και από την σύνθεση του πηλού τους, που είναι πιο καθαρός, λεπτόκοκκος και πιο ξανθού χρώματος. Οι πλίνθοι, όμως, πάχους 5 εκ., όπως και οι λεπτές πάχους 2,5 εκ., έχουν άλλη σύσταση πηλού, πιο κόκκινο χρώμα και πρόσμειξη με λεπτά αδρανή λίθινα, όπως οι παλαιοχριστιανικές πλίνθοι που γνωρίζουμε από άλλες θέσεις. Επιπλέον, το δομικό κονίαμα στην ζώνη αυτή είναι το λευκότερο παλαιοχριστιανικό ασβεστοκονίαμα, με την πρόσμειξη μόνο μεγαλύτερων κόκκων τούβλου και όχι τόσης τουβλόσκονης, όσης βρίσκουμε στο ρωμαϊκό.

Η επισκευή του τρούλλου πάνω από την καμάρα του Ιερού Βήματος έχει ενιαία δόμηση, από την βάση των τριών ημιελλειπτικών φεγγιτών στην βάση της μέχρι την κορυφή της, και είναι σύγχρονη, όπως αποδεικνύει η ομοιότητα των υλικών της, με την δόμηση των καμαρών που καλύπτουν το Ιερό Βήμα, καθώς και εκείνη του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης¹³. Το κονίαμα δομής είναι ένα ισχυρότατο κόκκινο κουρασάνι, με αποκλειστική χρήση σπασμένου τούβλου ως αδρανούς και πλούσιο σε τουβλόσκονη. Η σύσταση του υλικού, αλλά και ο χαρακτηριστικός τρόπος αρμολογήματος, με την δημιουργία πλατιάς αυλακιάς από ανά-

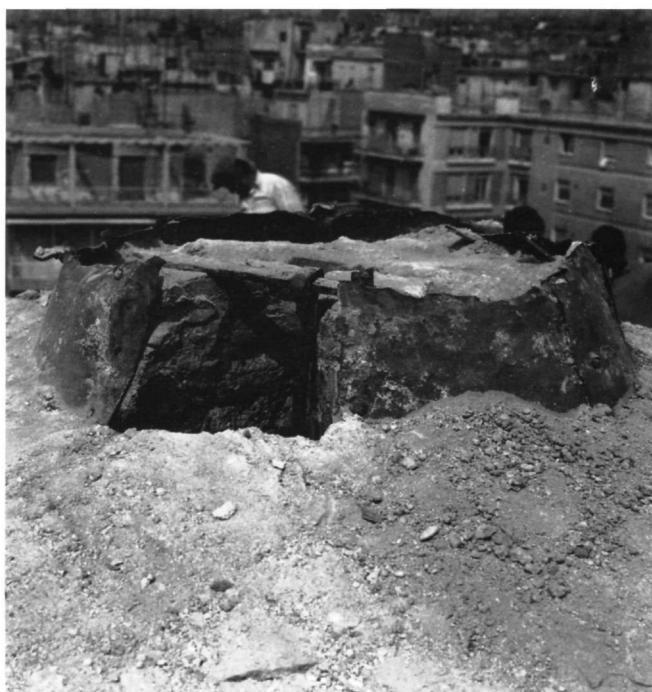

Εικ. 12. Υποδοχές στήριξης επικράνων στα μεγάλα παράθυρα. Β. παράθυρο, Ν. παρειά.

Εικ. 13. Αναπαράσταση του αρχιτεκτονικού διακόσμου στο εσωτερικό του κτιρίου.

Εικ. 14. Εξωτερικό κορύφωμα του τρούλλου και η μεταλλική ανάρτηση.

λογο εργαλείο που σύρεται κατά μήκος του αρμού, είναι απολύτως ανάλογα με αυτά που βρίσκουμε στην πρώτη και την δεύτερη φάση της Αγίας Σοφίας¹⁴. Οι τρεις ημιελλειπτικοί φεγγίτες κτίζονται μέχρις ύψους 67 εκ. χωρίς ξυλότυπο, όπως δείχνει ο επιμελής αρμός μεταξύ των πλίνθων, και με πλίνθους ανάμεικτες λεπτές και παχιές, με πάχος 3,5-5 εκ., λόγω ευρείας χρήσης υλικού από προηγούμενες οικοδομικές φάσεις. Η ίδια ανάμειξη πλίνθων παρατηρείται και στο επισκευασμένο κέλυφος του τρούλλου, όπου συναντούμε ρωμαϊκές πλίνθους διαστάσεων 3-3,5×40-41 εκ., με χαρακτηριστικές χιαστί δακτυλιές αλλά και χριστιαν

12. Οι ρωμαϊκές ποδιές των φεγγιτών καλύφθηκαν σε μεταγενέστερη φάση με επιφανειακή στρώση από κουρασάνι και παχύτερες πλίνθους.

13. Η κατάσταση αυτή είχε αναγνωρισθεί σωστά από τον Hébrard, που σημειώνει αυτές τις οικοδομικές φάσεις στο σχέδιο τομής του κτιρίου.

14. K. Theoharidou, *The Architecture of Hagia Sophia*, Thessaloniki, Oxford 1988, σ. 126-131.

νικές πλίνθους διαστάσεων 5-5,5×33 εκ., με καμπύλες διακτυλιές και όχι τις γνωστές έξεργες παλαιοχριστιανικές σφραγίδες¹⁵.

Συνοψίζοντας λοιπόν τις παρατηρήσεις μας πάνω στις οικοδομικές φάσεις του κελύφους του τρούλλου διαπιστώνουμε ότι η σημερινή μορφή του είναι αποτέλεσμα τριών οικοδομικών περιόδων (Εικ. 11). Η ρωμαϊκή συμπίπτει με την ζώνη I, που καθώς φαίνεται ορίζει και την φάση εγκατάλειψης του έργου, όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Η. Τομπ¹⁶. Δεν πρέπει να υπάρχει αμφιβολία ότι ο αρχικός ρωμαϊκός σχεδιασμός του τρούλλου θα προέβλεπε κεντρικό οπαίο, στοιχείο τυπικό των κτιρίων αυτού του είδους που γνωρίζουμε όχι μόνο από το χρονολογικά αρχαιότερο Πάνθεον της Ρώμης, αλλά και από σύγχρονα προς την Ροτόντα παραδείγματα, όπως το πολύ μικρότερο ταφικό μνημείο στην Via Appia Antica, γνωστό με το όνομα «Berretta del prete»¹⁷. Η πρώιμη χριστιανική φάση συμπίπτει με την ζώνη II, όπου ο τρούλλος αλλάζει καμπυλότητα και αποτελεί φάση ολοκλήρωσης του έργου που είχε παραμείνει ημιτελής. Προφανώς αυτό συνέβη την εποχή που προστέθηκε το Ιερό και η Ροτόντα μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό. Η τρίτη περίοδος είναι μια εκτεταμένη επισκευή, μετά από ισχυρότατο σεισμό που κατέστρεψε επίσης την κάλυψη του Ιερού και άλλα τμήματα του κτιρίου, αλλά και πολλά σημαντικά άλλα κτίρια της Θεσσαλονίκης¹⁸.

Πριν κλείσουμε την συζήτηση για τον τρούλλο του ρωμαϊκού κορμού της Ροτόντας είναι σκόπιμο να παραθέσουμε τις παρατηρήσεις μας πάνω στο εξωτερικό του τύμπανο και τις διάφορες οικοδομικές του φάσεις. Η λεπτομερής έρευνα της τοιχοποιίας για την αποκατάσταση των εξωτερικών όψεων του μνημείου αποσαφήνισε εδώ τέσσερις μεγάλες οικοδομικές φάσεις και κάποιες μικρές επισκευές. Από τα χρόνια του Hébrard άλλωστε ήταν γνωστό ότι το πάνω μέρος του τυμπάνου αναγόταν σε χριστιανικές περιόδους¹⁹.

Η ρωμαϊκή φάση διατηρείται στην κατώτερη ζώνη του τυμπάνου με τα τυφλά τόξα, και στην όψη δεν ξεπερνά συνήθως σε ύψος την πάνω πλευρά των κλειδιών τους (Εικ. 3-8). Όπως έχουμε ήδη αναφέρει τα τόξα αυτά αντιστοιχούν εναλλάξ σε εξαρχής τυφλά τόξα και φεγγίτες, που φράχθηκαν σε πολύ μεταγενέστερες περιόδους αφήνοντας μικρά ορθογώνια ανοίγματα. Το τύμπανο στην ζώνη αυτή είναι παχύτερο κατά 30-40 εκ. από όσο στην αμέσως υπερκείμενη, από την οποία χωρίζεται με έναν κλιμακούμενο αναβαθμό, ψηλότερο στην νότια πλευρά από όσο στην βόρεια. Η κατάσταση αυτή έχει πιθανότατα προκύψει από την σωζόμενη σε μεγαλύτερο ύψος ρωμαϊκή κατασκευή στην περιοχή του δυτικού άξονα του κτιρίου, όπου και η μικρή κυκλική κλίμακα ανόδου στην στέγη (Εικ. 11), αλλά και

γενικότερα από το στάδιο εγκατάλειψης του ρωμαϊκού έργου.

Η παλαιοχριστιανική φάση αρχίζει αμέσως πάνω από την ρωμαϊκή και είναι αυτή που διαμορφώνει τον κυκλικό διάδρομο με τα μικρά τοξωτά παράθυρα κάτω από την στέγη. Στην ανατολική πλευρά η φάση αυτή διακόπτεται σ' όλο το ύψος του τυμπάνου από μεταγενέστερες φάσεις (Εικ. 1-2), όπως και στην δυτική σε μικρότερο βαθμό (Εικ. 5-6). Μετά την αποξήλωση των τελευταίων εξωτερικών επιχρισμάτων από το τύμπανο, αποκαλύφθηκαν στην βόρεια πλευρά, στο μεσαίο ζωνάρι λιθοδομής, δύο κεραμοπλαστικοί σταυροί ύψους 73 και 86 εκ. αντίστοιχα, που δημιουργούνται με πλίνθους πάχους κυρίως 5-5,5 εκ. αλλά και λίγες λεπτές πάχους 3 εκ. και έχουν μορφή ανάλογη με αυτούς στα τείχη της πόλης.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον από άποψη πλίνθων παρουσιάζει η ζώνη με τα μικρά παράθυρα, στην οποία παρατηρείται συστηματική χρήση λεπτών πλίνθων (διαστ. 2,8-3×30-40 εκ. και 3,5×45 εκ.) σε διακεκριμένες θέσεις. Έτσι, ενώ από κάτω μέχρι και το πλίνθινο ζωνάρι στην ποδιά αυτών των παραθύρων χρησιμοποιούνται οι κλασικές παλαιοχριστιανικές πλίνθοι πάχους 5 εκ., στις παραστάδες των παραθύρων χρησιμοποιούνται αποκλειστικά λεπτές πλίνθοι στην περιοχή α της βόρειας πλευράς, ανάμεικτες λεπτές και παχιές στην περιοχή β, και μόνο παχιές στην περιοχή γ (Εικ. 8). Αντίστοιχα στην νότια πλευρά έχουμε πλίνθους πάχους 5 εκ. στην περιοχή γ', λεπτές στην β', ανάμεικτες στην α' και λεπτές στην α'' (Εικ. 4). Αλλαγές στο δομικό κονίαμα της περιοχής δεν παρατηρούνται, και έτσι τείνουμε μάλλον να πιστέψουμε ότι οι διαφοροποιήσεις αυτές πρέπει να οφείλονται σε ανάλογη χρήση διαθέσιμου υλικού (πλίνθων) κατά την διάρκεια κατασκευής ενιαίας οικοδομικής φάσης. Δεν πρέπει να ξεχνούμε άλλωστε ότι ανάλογη ανάμειξη χονδρών και λεπτών πλίνθων, αντίστοιχων διαστάσεων και σύστασης πηλού, σε μεγάλο ποσοστό είδαμε να γίνεται και στο κέλυφος του τρούλλου της χριστιανικής ζώνης II.

Η τρίτη φάση, δηλαδή η χριστιανική επισκευή μετά από μεγάλο σεισμό, εντοπίζεται στην ανατολική πλευρά και φθάνει μέχρι το ύψος του οριζόντιου ζωναριού από πλίνθους, 2,50 μ. κάτω από τα κεραμίδια της στέγης (Εικ. 1-2 και 11). Τα υλικά και ο τρόπος δόμησης της περιοχής αυτής είναι, όπως είπαμε, τα ίδια με αυτά στις καμάρες του Ιερού Βήματος, την κόγχη και τις εξωτερικές αντηρίδες της, περιοχές για τις οποίες θα μιλήσουμε εκτενέστερα στο επόμενο κεφάλαιο.

Πάνω από την ζώνη αυτή εντοπίζεται τέταρτη φάση με αργολιθοδομή ανάμεικτη με πλίθους σε οριζόντιες

σειρές ή διάσπαρτες, κτισμένη με λευκό ασβεστοκονίαμα. Το μεγάλο τοξωτό άνοιγμα στο κέντρο ανάγεται σε ακόμη μεταγενέστερη μετασκευή και η σημερινή ποδιά του σε κατοπινή υπερύψωση (Εικ. 1-2).

Όσμες φάσεις εντοπίζονται και σε μικρή περιοχή της δυτικής πλευράς του τυμπάνου, γύρω από το αξονικό μεγάλο άνοιγμα στην κορυφή της κυκλικής κλίμακας που οδηγεί στην στέγη (Εικ. 5-6). Η αρχαιότερη από τις δύο, που κτίζεται με παχιές πλίνθους διαστάσεων 5×30×40 εκ., διαμορφώνει το στενόμακρο τοξωτό παράθυρο και την νότια παρειά του κεντρικού ανοίγματος, ενώ η μεταγενέστερη που διαμορφώνει την βόρεια παρειά του παραθύρου και την ποδιά του, κτίζεται με χαρακτηριστική τοιχοποιία από αργολιθοδομή και ενδιάμεσες οριζόντιες στρώσεις πλίνθων με λευκό ασβεστοκονίαμα.

Διαφορετικές φάσεις αναγνωρίζονται και στους όψιμους τοίχους που έφραξαν τους ημικυκλικούς φεγγίτες στην βάση του τρούλλου. Στον φεγγίτη αριθ. 3 της νότιας πλευράς το φράξιμο γίνεται με ενιαίας κατασκευής χωματόκτιστη λιθοδομή πάχους 60 εκ., χαρακτηριστικής μορφής, με ανάμειξη οριζόντιων πλίνθων ανάμεσα στους αργούς λίθους. Στον φεγγίτη αριθ. 5 το φράξιμο γίνεται με παρόμοια αργολιθοδομή, πάχους 60 εκ., ενώ η κατώτερη ζώνη του τοίχου, που αντιστοιχεί κάτω από τα κεραμίδια, έχει πάχος 75 εκ. Στον φεγγίτη αριθ. 6 το ορατό πάνω από τα κεραμίδια φράξιμο έχει πάχος 25 εκ., αλλά η κάτω από τα κεραμίδια ζώνη του 65 εκ. Όπως προκύπτει από τον φεγγίτη αριθ. 4, όπου σώζεται το εξωτερικό όριο του ψηφιδωτού του εσωρράχιού του, στα παλαιοχριστιανικά χρόνια οι φεγγίτες θα πρέπει να έφεραν διάφραγμα υαλοστασίου, πάχους το πολύ 17-18 εκ., τοποθετημένο στην εξωτερική πλευρά, πρόσωπο με την όψη του τοίχου¹⁹. Οι αμφικιονίσκοι που βρίσκουμε σήμερα στο κέντρο ορισμένων φεγγιτών τοποθετήθηκαν, όπως έχει ήδη σημειωθεί από προηγούμενους μελετητές, σε μεταγενέστερη φάση από εκείνη της διακόσμησης με τα ψηφιδωτά²⁰, πιθανότατα μετά τον μεγάλο σεισμό του 7ου αι., που ευθύνεται και για την καταστροφή της ανοδομής του Ιερού Βήματος, του πεντάλοβου παραθύρου και του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης, καθώς και του τμήματος του τρούλλου για το οποίο έχουμε μιλήσει²¹. Όπως πολύ σωστά παρατήρησε ο Ν. Μουτσόπουλος, οι αμφικιονίσκοι αυτοί είναι ίδιοι με τους ενσωματωμένους στην τοιχοποιία στις δύο αντηρίδες του Ιερού, αλλά το μικρό τους ύψος, που δεν ξεπερνά το 1,55-1,57 μ., όπως και η μορφή τους άλλωστε, δεν συνηγορούν για μια αρχική τους τοποθέτηση στις θέσεις των εμφυτευμένων χριστιανικών τοξυλλίων έξω από την νότια και την δυτική είσοδο του κυκλικού πυρήνα²². Η πιθανότερη προέλευσή τους πρέπει να εί-

ναι τα παράθυρα του ξυλόστεγου περιμετρικού κλίτους, που καταστράφηκε επίσης στον σεισμό του 7ου αι., αποκλεισμένου του πεντάλοβου παραθύρου της κόγχης, που απαιτεί πολύ ψηλότερους αμφικιονίσκους, όπως προκύπτει από τις σωζόμενες παρειές του.

Η ορθομαρμάρωση του κεντρικού χώρου

Στους κατακόρυφους τοίχους του κυλινδρικού εσωτερικού χώρου της Ροτόντας παρατηρείται πλήθος ίχνων και λειψάνων από το σύστημα συγκράτησης των πλακών της ορθομαρμάρωσης. Αυτά συνίστανται σε μεταλλικούς συνδέσμους (τζινέτια), συνήθους διατομής 1,5×2 εκ. έως 2×2 εκ. καμιά φορά, που σφηνώνονταν μέσα στην ειδικά διανοιγμένη οπή με ένα μικρό κομμάτι μαρμάρου διαστ. 3×3 εκ. έως 2,5×4,5 εκ. Σε πολύ μεγάλο βαθμό τα ίχνη αυτά έχουν σωθεί στις ψηλότερες ζώνες της κυλινδρικής επιφάνειας, από την γένεση των καμαρών των μεγάλων κογχών του ισόγειου και πάνω. Στο σώμα των πεσσών ήταν τόσο εκτεταμένες οι φθορές της τοιχοποιίας, που σχεδόν τίποτα δεν διατηρήθηκε στην κύρια όψη τους γύρω από τα κογχάρια και τους υποκείμενους μαρμαρίνους κιλλίβαντες, και πολύ περισσότερο στις πλάγιες πλευρές τους μέσα στις ορθογωνικές κόγχες. Το μόνο που μπορούμε να πούμε με ασφάλεια για το εσωτερικό των κογχών είναι ότι αυτές έφεραν μαρμαρίνη επένδυση μέχρι τις γενέσεις των κυλινδρικών τους καμαρών, όπως προκύπτει από τα λείψανα στήριξης των πλακών

15. Οι πλίνθοι όλων των τύπων και η χρήση τους στις διάφορες οικοδομικές φάσεις του κτιρίου θα παρουσιαστούν σε προσεχή μελέτη.

16. H. Torp, *The Date of the Conversion of the Rotunda at Thessaloniki into a Church*, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 15-16.

17. N. Pagliardi, *Sepolcro c.d. Berreta del prete*, *Bulletino della Commissione Archeologica Comunale di Roma* XC (1985), σ. 100-101, σχέδ. 28-29. Το κτίριο ανάγεται στα τέλη του 3ου-αρχές του 4ου αι. μ.Χ.

18. Theoharidou, ό.π., σ. 128, 154.

19. Στον φεγγίτη αριθ. 4 το ορατό πάνω από την στέγη φράξιμο, πάχους 10 εκ., ήταν κτισμένο με συμπαγή σκαφωτά τούβλα σε πρόσφατη εποχή, προφανώς για να αποκαλυφθεί το πέρας του ψηφιδωτού στο εσωρράχιο. Στις εργασίες του 1988 αντικαταστάθηκε για αισθητικούς λόγους με απλή πλινθοδομή από συμπαγείς πλίνθους βυζαντινού τύπου, πάχους 4 εκ.

20. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 363, 368.

21. Για την χρονολόγηση των σεισμών που κατέστρεψαν το Ιερό της Ροτόντας, της Αχειροποιήτου και την Αγία Σοφία βλ. Theoharidou, ό.π., σ. 148-157.

22. Στην δημοσίευση του Ν. Μουτσόπουλου (Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 368, εικ. 2) στο κείμενο έχουμε την σωστή παρατήρηση για την απόδοση των αμφικιονίσκων στα παράθυρα του περιμετρικού κλίτους (περιδρόμου), αλλά η παραπομπή στο σχέδιο της εικ. 2 δημιουργεί την σύγχυση.

που σώθηκαν σε ορισμένες από αυτές, σχηματίζοντας μια οριζόντια σειρά στο ύψος των φωλεών πάκτωσης των μαρμάρινων επιστυλίων.

Τα ίχνη από την στερέωση της ορθομαρμάρωσης, όπου σώζονταν, διατηρήθηκαν σχολαστικά στις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης της τοιχοποιίας. Η συστηματική αποτύπωση και μελέτη τους μας επέτρεψε την αποκατάσταση σε γενικές γραμμές του βασικού σχεδιασμού του διακόσμου, αυτό που θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως την αρχιτεκτονική του διάρθρωση.

Η ορθομαρμάρωση οργανωνόταν σε ζώνες, που ακολουθούσαν τις βασικές ενότητες του κτιρίου καθ' ύψος, και ξεχώριζαν μεταξύ τους με ζεύγη οριζόντιων ζωφόρων (Εικ. 15). Το πρώτο ζεύγος τέτοιων ζωφόρων δημιουργούνταν στο ύψος γένεσης των κυλινδρικών καμαρών και είχε συνολικό ύψος 95 εκ. Όπως φαίνεται δε από τα ίχνη των στηρίξεων σ' αυτή την ζώνη, που διατάσσονται σε επάλληλες οριζόντιες σειρές με απόσταση 5-6 εκ. μεταξύ τους, οι δύο ζώνες της ζωφόρου θα πρέπει να χωρίζονταν με ενδιάμεσες μαρμάρινες ζεύξεις. Κομμάτια από μαρμάρινες ζεύξεις διαφόρων τύπων έχουν βρεθεί σε επιχώσεις ή ως οικοδομικό υλικό επισκευών σε αρκετά σημεία του κτιρίου, αλλά δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε από πού ακριβώς προέρχονται²³. Το δεύτερο ζεύγος ζωφόρων βρισκόταν κάτω από τις ποδιές των μεγάλων παραθύρων και είχε συνολικό ύψος 75 εκ. Σήμερα οι ποδιές των παραθύρων είναι χαμηλωμένες κατά 20 εκ. περίπου στο εσωτερικό, όπως είδαμε, αλλά το αρχικό τους ύψος επέτρεπε την ανάπτυξη της ζωφόρου σ' όλη την περιφέρεια της αίθουσας χωρίς διακοπή. Αυτές οι ζώνες θα είχαν πιθανότατα πλούσιο διάκοσμο από μαρμαροθετήματα, αλλά τα σωζόμενα ίχνη δεν επιτρέπουν παράπερα σκέψεις πάνω σ' αυτό. Μία τρίτη ζώνη οριζόντιων ζωφόρων πρέπει να σχηματιζόταν στο ύψος γένεσης των τόξων των μεγάλων παραθύρων.

Στα μέτωπα των καμαρών, τόσο στις μεγάλες κόγχες του ισογείου όσο και στα παράθυρα, η ορθομαρμάρωση μιμούνταν θολίτες, σε δύο επάλληλες σειρές (Εικ. 15). Στα τριγωνικά τμήματα μεταξύ των κογχών του ισογείου σχηματίζονταν τέσσερα μεγάλα διάχωρα, πλάτους 95 εκ. περίπου τα ακραία και 107 εκ. περίπου τα κεντρικά, που πιθανόν να περιείχαν κάποια διακοσμητικά θέματα. Στα μεταξύ των παραθύρων διαστήματα, μέχρι την ζωφόρο στην γένεση των τόξων τους, σχηματιζόταν σειρά από διάχωρα πλαισιωμένα από στενότερες ταινίες, πιθανώς όπως στην Εικ. 13.

Η εποχή κατασκευής της ορθομαρμάρωσης δεν μπορεί βέβαια να προσδιορισθεί με ασφάλεια από τα υπάρχοντα στοιχεία. Αν όμως αληθεύει η υπόθεση που υποστηρίξαμε παραπάνω, ότι ο τρούλλος έμεινε ημι-

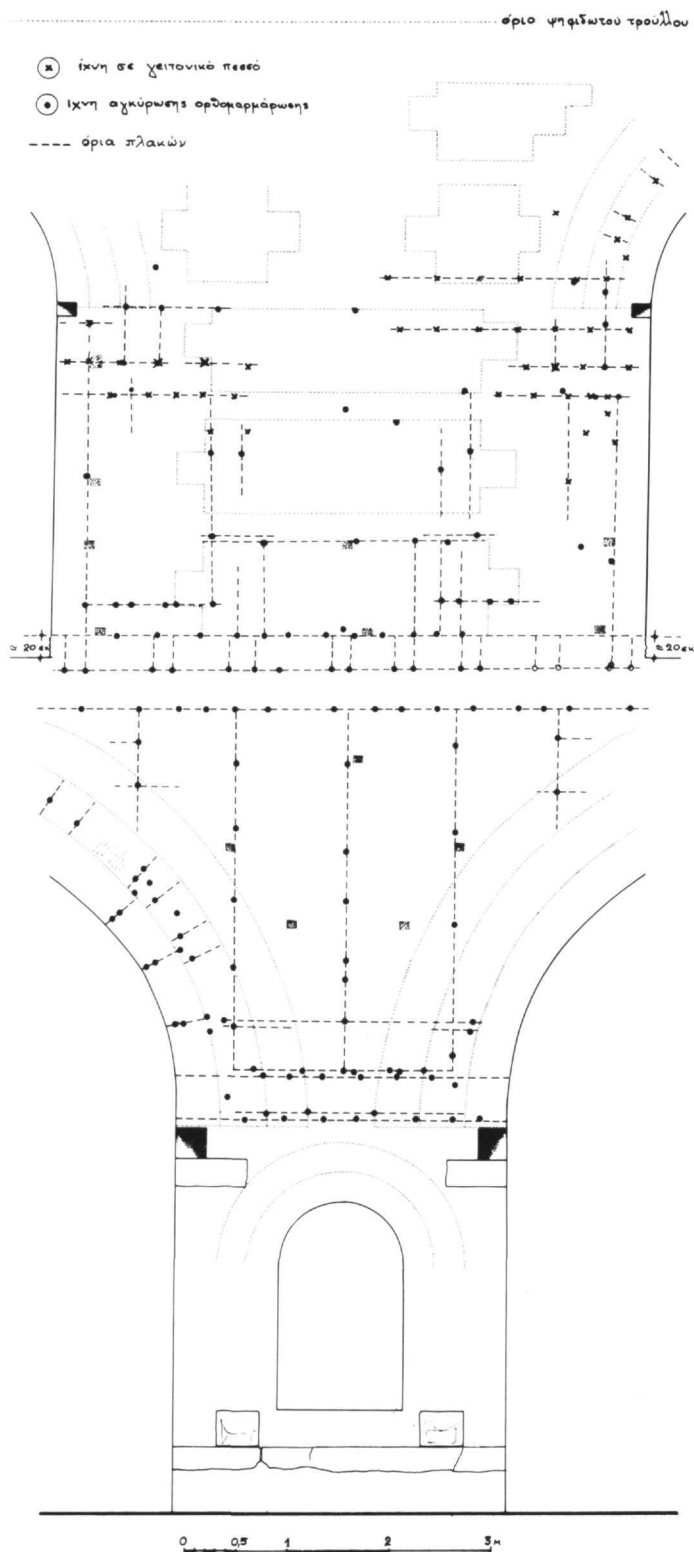
τελής στην ρωμαϊκή φάση, τότε φαίνεται λογικότερο να αποδώσουμε την ορθομαρμάρωση στην παλαιοχριστιανική περίοδο, όταν το κτίριο ολοκληρώθηκε και μετατράπηκε σε ναό.

ΟΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΕΣ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΓΕΝΕΣΤΕΡΕΣ ΕΠΕΜΒΑΣΕΙΣ

Το Ιερό Βήμα και η κόγχη

Οι γνώσεις μας για την περιοχή του Ιερού Βήματος και της κόγχης έχουν συμπληρωθεί σημαντικά τα τελευταία χρόνια, με τις παρατηρήσεις και έρευνες του καθηγητή Ν. Μουτσόπουλου το 1979, αλλά και τις πρόσφατα περιληπτικά διατυπωμένες απόψεις του Η. Τορν²⁴. Αντίθετα από την άποψη του Ε. Hébrard, που αναγνώρισε μία μόνο παλαιοχριστιανική φάση του 5ου αι. στο Ιερό, οι δύο νεότεροι μελετητές αναγνωρίζουν δύο φάσεις, πριν από την γνωστή μεγάλη μετασκευή των καμαρών του Βήματος, του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης και του πεντάλοβου παραθύρου της. Ο Ν. Μουτσόπουλος πιστεύει ότι η πρώτη χριστιανική φάση είχε μικρότερο πάχος στον κυκλικό τοίχο της κόγχης και αρκετά χαμηλότερη στέγαση²⁵, ενώ ο Η. Τορν θεωρεί ότι το σημερινό ύψος της κυλινδρικής καμάρας του Βήματος λίγο διέφερε από το αρχικό. Στην διάρκεια των εργασιών συντήρησης έγινε δυνατόν να αποσαφηνιστούν τα όρια αυτών των διαδοχικών φάσεων. Σημειωτέον ότι οι δύο πρώτες φάσεις μοιάζουν πάρα πολύ στα υλικά και τον τρόπο δόμησης²⁶. Ξεχωρίζουν σαφώς μόνο στο βόρειο και στο νότιο άκρο της κόγχης (στις δύο παραστάδες της), εξαιτίας της ξεκάθαρης παραμόρφωσης των τοίχων και του ορατού ορίου καταστροφής της αρχικής τοιχοποιίας, που επιπλέον είχε υποστεί μεγαλύτερη διάβρωση στο δομικό κονίαμα των αρμών της. Η κατώτερη ποιότητα του δομικού κονιάματος της πρώτης χριστιανικής φάσης, παρότι ίδιας σύστασης και χρώματος με αυτό της δεύτερης, είναι το μόνο κριτήριο που μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε και για τον σχολιασμό των υπόλοιπων τμημάτων. Οι πλίνθοι είναι ακριβώς οι ίδιες και φέρουν και παρόμοιες σφραγίδες. Στις Εικ. 16 και 17 φαίνονται τα ακριβή όρια των τριών χριστιανικών φάσεων στην περιοχή της κόγχης, μαζί με τις μεταγενέστερες επεμβάσεις. Η φάση Α' σώζεται σε ύψος 4,60 μ. στην βόρεια πλευρά και 3,50 μ. στην νότια, γεγονός που καθιστά πιθανή την υπόθεση ότι και ολόκληρη η καμπύλη τοιχοποιία κάτω από τα παράθυρα της κόγχης ανήκει στην ίδια περίοδο, όπως δείχνει και η κατώτερη ποιότητα του κονιάματος²⁷. Η φάση Β' κτίστηκε πάνω από τα λείψανα της Α', που πιθανότατα καταστράφηκε από σεισμό, και το

Εικ. 15. Λείψανα των αγκυρώσεων για τη συγκράτηση της ορθομαρμάρωσης και με υποδήλωση των πλακών της ορθομαρμάρωσης στο ΝΔ. πεσσό.

κονιάμά της είναι ισχυρότερο, χωρίς ίχνος φθοράς, σε αντίθεση με της Α'. Σήμερα, και στις δύο πλευρές της κόγχης, η φάση Β' εμφανίζεται ελαφρά σε εσοχή στο σημείο συναρμογής της με την Α', σαν να έχει ολισθήσει προς τα έξω πάνω στο επίπεδο διαχωρισμού των φάσεων, όταν έλειψε η αντιστήριξη των τοίχων του παλαιοχριστιανικού περιμετρικού κλίτους που κατέληγε στο Βήμα. Ο μηχανισμός αυτός γίνεται εμφανέστατος στο εξωτερικό του βόρειου άκρου της κόγχης, όπου το κατώτερο τμήμα της φάσης Β' πετάγεται κατά 2-3 εκ. έξω από το υποκείμενο τμήμα της φάσης Α'. Η τοιχοποιία της φάσης Β' σχηματίζει τις ακραίες παραστάδες και τμήματα των τόξων των ακραίων ανοιγμάτων του πολύλοβου αρχικού παραθύρου της κόγχης ορίζοντας έτσι και την μορφή του στην φάση αυτή, που δεν πρέπει να διέφερε από το υπάρχον στις γενικές διαστάσεις. Μόνο τα ενδιάμεσα στηρίγματά του θα πρέπει να ήταν μαρμαρίνοι αμφικιονίσκοι, που εδράζονταν πάνω στους μαρμαρίνους δόμους, τους ενσωματωμένους σήμερα στην βάση των πεσσών. Η όλη διάταξη, τόσο η αρχική όσο και η μετασκευή της με τους πεσσούς κατά την Γ' χριστιανική φάση, έχει το απόλυτο ανάλογο της στην κόγχη της Αχειροποιήτου. Στο νότιο άκρο της κόγχης εντοπίζεται ένας αρμός, ορατός τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, που ξεκινά χαμηλά από την τοιχοποιία της Α' φάσης και συνεχίζει μέχρι ενός ύψους και στην Β' φάση (Εικ. 16, 17 και 19). Μικρή διερεύνηση στο εξωτερικό, στην βάση πρόσφατου φραξίματος του τουρκικού ανοίγματος που είχε δημιουργηθεί στην ίδια θέση, αποκάλυψε το πέρασ του αρμού και την αρχή κατωφλίου στην τοιχοποιία της Α' φάσης, 3 μ. κάτω από την ποδιά του σημερινού παραθύρου (Εικ. 17). Το εύρημα αποδεικνύει ότι ο καμπύλος τοίχος της κόγχης είχε και αρχικά το ίδιο πάχος με τον σημερινό, αλλά θέτει μεγάλα ερωτήματα σχετικά με το αρχικό παράθυρο. Γιατί αν το κατώφλι που βρέθηκε αντιστοιχεί σε

23. Κομμάτια μαρμαρίνων ζεύξεων έχουν βρεθεί σε ορισμένα σημεία, όπως στην επίχωση της ποδιάς του νότιου μεγάλου παραθύρου καθώς και στην επισκευή της εισόδου προς το κλιμακοστάσιο στο εσωτερικό του νοτιοανατολικού πεσσοί, όπου χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό σε β' χρήση. Στην πρώτη περίπτωση το μαρμάρينو κομμάτι είχε πάχος 2,8 εκ., πλάτος 9 εκ. και καμπύλη διατομή στην ορατή όψη του. Στην δεύτερη περίπτωση η ζεύξη, επίσης από λευκό μάρμαρο, είχε λοξόμητη διατομή.

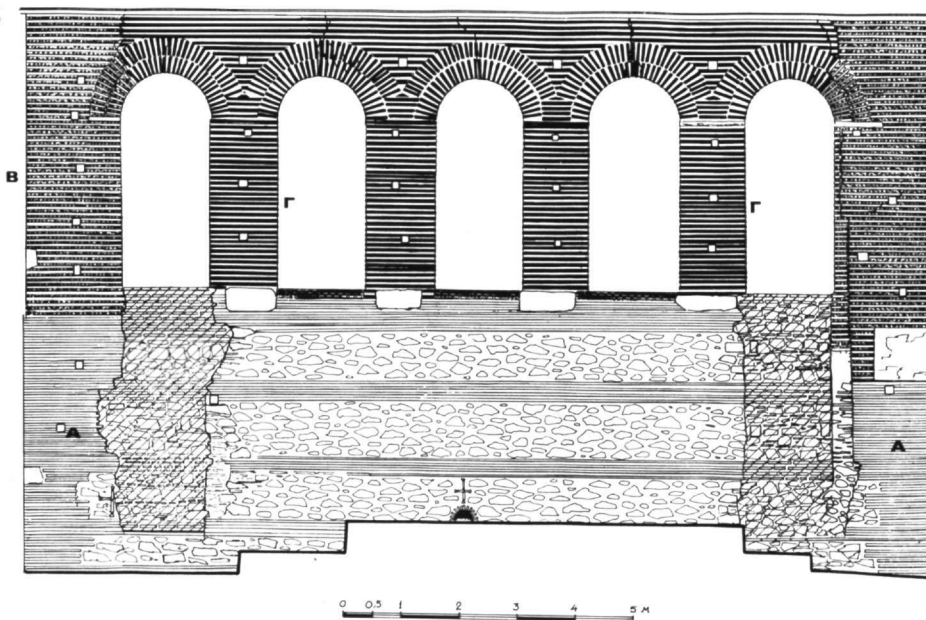
24. Τοργ, The Date of the Conversion of the Rotunda at Thessaloniki into a Church, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 13-22.

25. Μουτσόπουλος, ό.π., σ. 363-367, εικ. 4 και 6.

26. Την ομοιότητα των υλικών δομής σημειώνει και ο Η. Τοργ (ό.π., σ. 17).

27. Η άποψη για εξωτερική επένδυση του καμπύλου τοίχου της κόγχης σε μία μεταγενέστερη χριστιανική φάση δεν επιβεβαιώθηκε

16

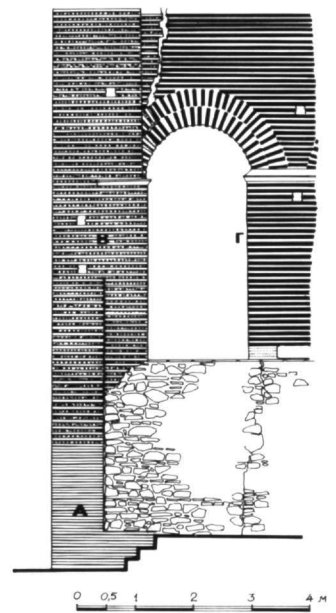

ποδιά παραθύρου, όπως είναι το πιο βολικό να υποθέσουμε, τότε αυτό θα βρισκόταν μόλις 1,70 μ. πάνω από το δάπεδο, ύψος πολύ χαμηλό σε σύγκριση με τα αντίστοιχα παραδείγματα από την Θεσσαλονίκη (Άγιος Δημήτριος 3,50 μ., Αχειροποίητος 4,80 μ.). Κάτι τέτοιο θα μας οδηγούσε σε μια σημαντικά χαμηλότερη κάλυψη όλου του Ιερού, όπως υποστηρίζει ο Ν. Μουτσόπουλος. Περιέργως ο αρμός που σχολιάζουμε συνεχίζεται και στην τοιχοποιία της Β' φάσης, μέχρις ύψους 1,50 μ. πάνω από την ποδιά του σημερινού παραθύρου, όπου και καταργείται από την τοιχοποιία της ίδιας φάσης (Εικ. 16 και 17). Πρόκειται λοιπόν μάλλον για αλλαγή σκέψης κατά την κατασκευή, μάλιστα αλλαγή σχεδιασμού του παραθύρου, ενώ τίποτα ανάλογο δεν βρίσκουμε στην αντίστοιχη βόρεια πλευρά της κόγχης.

Η Γ' χριστιανική φάση έχει ξεκάθαρη λογική επισκευής μετά από σεισμό, και όπως έχουμε ήδη αναφέρει, σχετίζεται με την ανακατασκευή των καμαρών του Ιερού Βήματος, του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης και των παραθύρων της με τους ενδιάμεσους πεσσούς, καθώς και με τις εξωτερικές αντηρίδες (Εικ. 2 και 16). Πρόσφατα η φάση αυτή αποδόθηκε στις αρχές του 7ου αι., μετά τους μεγάλους σεισμούς που έπληξαν τότε την πόλη και κατέστρεψαν πολλά κτίρια της²⁸.

Το καλοκαίρι του 1989, κατά την διάρκεια της συντήρησης των κεραμιδιών της στέγης του Ιερού Βήματος, αποκαλύφθηκε η ύπαρξη γείσων με οδοντωτές ταινίες στις μακρές πλευρές της άνω δικλινούς στέγης (Εικ. 20). Οι ταινίες αυτές είχαν σπασμένες τις προεξέχουσες γωνίες των πλίνθων και κρύβονταν κάτω από με-

17

ταγενέστερα επιχρίσματα. Όπως προκύπτει από την προσεκτική εξέταση των υλικών δόμησης, οι τοίχοι που σχηματίζουν τον τελευταίο αναβαθμό της στέγης του Ιερού Βήματος εξωτερικά, αυτοί που στέφονται με τις οδοντωτές ταινίες, ήταν κτισμένοι με το ίδιο ερυθρό κουρασάνι που χαρακτηρίζει τις μεγάλες επισκευές του 7ου αι. και σε άλλα μέρη του ναού. Με ανάλογο κονίαμα κτίζονται και τα δύο επίπεδα που διαμορφώνουν τις κλίσεις της δίριχτης στέγης κάτω από τα κεραμίδια²⁹. Οι οδοντωτές ταινίες είχαν κτισθεί με ερυθρώπο επίσης, αλλά κάπως ασθενέστερο κονίαμα, και βρέθηκαν σε ορισμένες θέσεις ξεκολλημένες από το υπόστρωμά τους. Στην κατασκευή των οδοντωτών ταινιών χρησιμοποιήθηκαν πλίνθοι δύο τύπων. Στις δύο εξωτερικές σειρές, πάνω και κάτω, χρησιμοποιήθηκαν παχιά τούβλα, ενώ στην μεσαία οδοντωτή λεπτά διαστάσεων 3 × 12,5 × 20 εκ. ως επί το πλείστον, χωρίς να λείπουν και πολύ μακρύτερα στενά τούβλα (Εικ. 20).

Τα γείσα με την οδοντωτή ταινία συνεχίζονται με ένα μικρό οριζόντιο σκέλος και στην ανατολική πλευρά, στην βάση του αετώματος της στέγης, καθώς και σε όλο το μήκος των κεκλιμένων σκελών του αετώματος (Εικ. 21). Όπως πιστεύουμε, η γενική διαμόρφωση της στέγης με τα επίπεδα που βλέπουμε σήμερα ανάγεται στις εργασίες του 7ου αι., αλλά η κατασκευή των οδοντωτών ταινιών δεν μπορεί να αποδοθεί με απόλυτη βεβαιότητα στην ίδια περίοδο.

Στις εργασίες αποκατάστασης του μνημείου η οδοντωτή ταινία της βόρειας πλευράς του Ιερού, που ήταν σε κακή κατάσταση, ανακατασκευάστηκε σε ικανό

Εικ. 16. Εσωτερικό ανάπτυγμα της κόγχης του Ιερού: Α = Πρώτη παλαιοχριστιανική φάση. Β = Δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση. Γ = Φάση 7ου αι.

Εικ. 17. Νότιο άκρο κόγχης Ιερού. Εξωτερική όψη με την ένδειξη του αρχικού ανοίγματος: Α = Πρώτη παλαιοχριστιανική φάση. Β = Δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση. Γ = Φάση 7ου αι.

Εικ. 18. Τομή στους τοίχους-διαφράγματα των πλάγιων τοξωτών ανοιγμάτων του Ι. Βήματος: Α = Πρώτη παλαιοχριστιανική φάση. Β = Δεύτερη παλαιοχριστιανική φάση. Γ1 = Αρχαιότερη λασπόκτιστη τοιχοποιία. Γ2 = Νεότερη λασπόκτιστη τουρκική τοιχοποιία. Π = Σύγχρονη πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία.

Εικ. 19. Λεπτομέρεια του αρμού στην τοιχοποιία των παλαιοχριστιανικών φάσεων στο νότιο άκρο της κόγχης του Ιερού.

ποσοστό, αφού διατηρήθηκαν όπως βρέθηκαν ορισμένα γερά τμήματά της. Η αντίστοιχη ταινία της νότιας πλευράς, όπου βρέθηκαν σπασμένες μόνο οι προεξέχουσες γωνίες των λοξών πλίνθων, επισκευάσθηκαν με την συμπλήρωση των τμημάτων που έλειπαν από τις αυθεντικές.

Οι αντηρίδες

Οι δύο αντηρίδες στο ανατολικό άκρο της βόρειας και της νότιας πλευράς του Ιερού κτίζονται με το γνωστό σύστημα επάλληλων ζωναριών πλίνθων και αργών λίθων, συνδεδεμένων με το ερυθρωπό υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι) που, όπως είπαμε, χαρακτηρίζει τις μεγάλες επισκευές στην Θεσσαλονίκη μετά τους σει-

σμούς του 7ου αι. Στην δόμησή τους, εξάλλου, έχει χρησιμοποιηθεί μεγάλος αριθμός μαρμαρίνων αρχιτεκτονικών μελών (αμφικιονίσκοι παραθύρων με τις αντίστοιχες βάσεις και τα κιονόκρανά τους), που κατά πάσα πιθανότητα προέρχονται από το κατεστραμμένο από τους σεισμούς εκείνους παλαιοχριστιανικό περιμετρικό κλίτος.

Στις πρόσφατες εργασίες στερέωσης και συντήρησης του μνημείου διαπιστώθηκε στην νότια αντηρίδα, ψηλά στο νότιο άκρο της, η ύπαρξη σπασμένης οδοντωτής ταινίας. Τρεις σειρές πλίνθων, κατά το ορθόδοξο σύστημα, σχημάτιζαν μία οριζόντια ζώνη μήκους 1,50 μ. στην ανατολική και στην δυτική όψη της αντηρίδας, που συνεχιζόταν ασφαλώς και στην νότια (Εικ. 22). Όπως και στην περίπτωση της στέγης του Ιερού, η κατώτερη και η ανώτερη σειρά κτίζονταν με παχιές πλίνθους διαστάσεων 5x30x40 εκ., ενώ η ενδιάμεση που σχημάτιζε την οδοντωτή ταινία κτιζόταν με λεπτές μισές πλίνθους πάχους 3 εκ. και πλάτους 12,5-13 εκ. Και στην περίπτωση αυτή δεν είναι απόλυτα βέ-

στην διάρκεια των επισκευών που έγιναν σ' αυτή την ζώνη, η οποία παρουσίαζε φθορές σε μεγάλο βάθος. Αντίθετα, τα ζωνάρια της πλινθοδομής βρίσκονται στην ίδια οριζόντια στάθμη, τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική όψη της τοιχοποιίας, και μοιάζουν ενιαίας κατασκευής.

28. Για την χρονολόγηση των σεισμών βλ. Theoharidou, ό.π. (υποσημ. 14). Την χρονολόγηση αυτή δέχεται και ο Η. Τογρ, ό.π., σ. 17.

29. Τα κεκλιμένα αυτά επίπεδα ήταν στρωμένα κανονικά με πλίνθους που έφεραν διάφορα σύμβολα. Τα στοιχεία αυτά θα παρουσιασθούν σε προσεχή μελέτη.

βαιο αν η οδοντωτή ταινία είναι σύγχρονης κατασκευής με την υπόλοιπη αντηρίδα.

Η οδοντωτή ταινία αποκαταστάθηκε σε μεγάλο ποσοστό, ώστε να γίνει ορατή η αρχιτεκτονική μαρτυρία, εκτός από ένα μικρό τμήμα στην ανατολική όψη, που παρέμεινε αναλλοίωτο ως δείγμα του αρχαιολογικού ευρήματος. Όσον αφορά την στέψη της κεκλιμένης πάνω επιφάνειας της αντηρίδας φαίνεται πιθανό να υποθέσουμε ότι διαμορφωνόταν επίσης με οδοντωτή ταινία, επαναλαμβάνοντας την χαρακτηριστική διάταξη που βρίσκουμε και στο αέτωμα της δικλινούς στέγης του Ιερού. Πιστεύουμε ότι και στις δύο περιπτώσεις, τόσο στο Ιερό όσο και στις αντηρίδες, η κατασκευή των οδοντωτών ταινιών ανάγεται στην ίδια περίοδο.

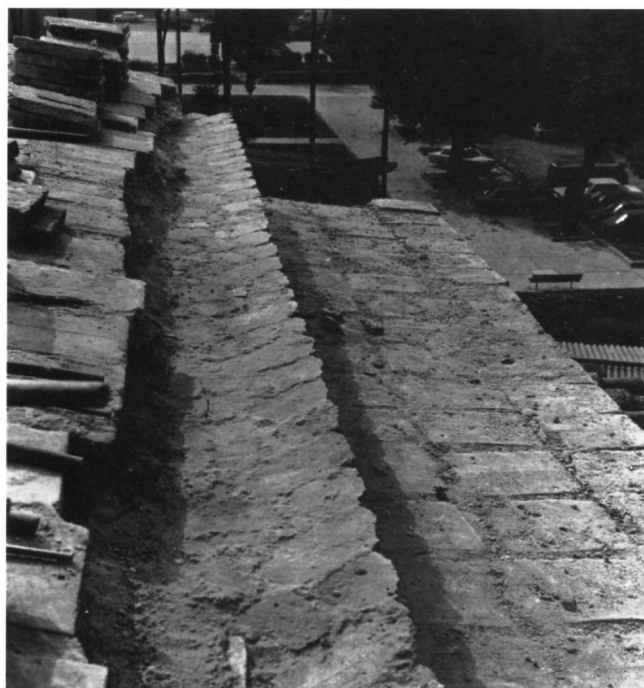
Στην βόρεια αντηρίδα δεν βρέθηκαν ίχνη οδοντωτής ταινίας, ίσως λόγω και της μεγαλύτερης καταστροφής που έχει υποστεί η ανώτερη ζώνη της. Δεν κρίθηκε σκόπιμη η αποκατάσταση και στην θέση αυτή της αντίστοιχης λεπτομέρειας δεδομένου ότι οι λογικοί συσχετισμοί μπορούν να γίνουν εύκολα.

Τα διαφράγματα των πλάγιων μεγάλων τόξων του Ιερού Βήματος

Στο τέλος του 1988-αρχές του 1989, στην διάρκεια των εργασιών αποκατάστασης των τοιχοποιιών του Ιερού, αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία για τα δύο μεταγενέστερα διαφράγματα των μεγάλων πλάγιων τόξων επικοινωνίας του Ιερού Βήματος με το περιμετρικό παλαιοχριστιανικό κλίτος (Εικ. 4, 8).

Το βόρειο διάφραγμα παρουσιάζει προς το εσωτερικό μια βαθμιδωτή διάταξη, που η τοιχοποιία της όψης της οφείλεται κατά μέγιστο ποσοστό σε επενδύσεις του 20ου αι. κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα. Στην διάρκεια των εργασιών συντήρησης αφαιρέθηκε η ανώτερη βαθμίδα, που ήταν εντελώς πρόσθετη, όταν αποκαλύφθηκε ότι πίσω της συνέχιζε κανονικό πρόσωπο της παλιάς τοιχοποιίας με διατηρούμενο μάλιστα το επίχρισμά της. Στην βάση του σωζόμενου επιχρίσματος έγινε φανερό ότι το πρόσωπο του τοίχου σταματούσε και άρχιζε ένα είδος θεμελίου χωρίς κανονικό πρόσωπο, που είχε επενδυθεί στις αρχές του 20ου αι. με πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία (Εικ. 17). Στην κατώτερη βαθμίδα έχουν διατηρηθεί τμήματα της παλιάς χωματόκτιστης λιθοδομής με οριζόντια τούβλα μεταξύ αργών λίθων³⁰.

Εξωτερικά ο τοίχος του διαφράγματος είναι ενιαίας δομής μέχρι την σημερινή στάθμη εδάφους, χωματόκτιστος με ξυλοδεσιές και αρμολόγημα από λευκό ασβεστοκονίαμα (Εικ. 7). Όπως όμως αποκάλυψε η

Εικ. 20. Η οδοντωτή ταινία στη νότια πλευρά της δικλινούς στέγης του Ιερού, στη διάρκεια των εργασιών συντήρησης.
Εικ. 21. Η διάταξη των στεγών στο Ιερό και η νότια αντηρίδα μετά τις εργασίες.

έρευνα στην βάση του εξωτερικά, η κατασκευή αυτού του τοίχου σταματά 23 εκ. κάτω από την στάθμη του σημερινού εδάφους, όπου φάνηκε ότι ο τοίχος εδράζεται πάνω σε προγενέστερη χωματόκτιστη επίσης τοιχοποιία από αργούς λίθους. Ο αρχαιότερος αυτός τοίχος σχημάτιζε κανονικό πρόσωπο, αλλά σε επίπεδο που υποχωρούσε κατά 30 εκ. από την παλαιοχριστιανική παρειά του ανοίγματος, αλλά και από τον υπερκείμενο τοίχο (Εικ. 18). Η αρχαιότερη επομένως φάση

του διαφράγματος διαμόρφωσε εξωτερικά τυφλό αψίδωμα κάτω από το παλαιοχριστιανικό τόξο, και προς το εσωτερικό του Ιερού Βήματος σχημάτιζε τουλάχιστον μία βαθμίδα στην βάση της.

Η μεταγενέστερη φάση του διαφράγματος με τα δύο ελαφρά οξυκόρυφα παράθυρα είναι τουρκικής κατασκευής. Στο ανατολικό από τα δύο παράθυρα, μέσα στον πηλό δομής ενός αρμού της τοιχοποιίας, βρέθηκε νόμισμα παλαιοτουρκικό, σύμφωνα με την ταύτιση που έγινε στο Νομισματικό Μουσείο.

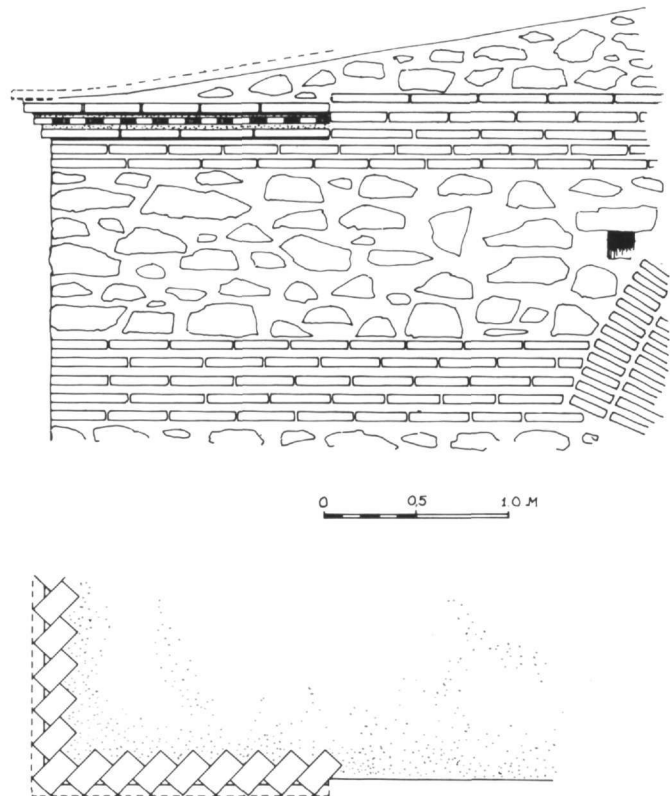
Ο τοίχος που φράζει το νότιο πλάγιο τοξωτό άνοιγμα του Βήματος, χωματόκτιστος με ξυλοδεσιές όπως και το ανώτερο τμήμα του αντίστοιχου βόρειου τοίχου, είναι ενιαίας κατασκευής μέχρι και τα οξυκόρυφα παράθυρα. Ο τοίχος αυτός πατά πάνω στις μαρμαρίνες πλάκες δαπέδου του Ιερού Βήματος, που σώζονται στην θέση αυτή. Κατά την διάρκεια των αρμολογημάτων στην εξωτερική του όψη, βρέθηκε μέσα σε αρμό της τοιχοποιίας, χαμηλά στο ανατολικό του τμήμα, ένα τσαλακωμένο κομμάτι από τουρκικό χειρόγραφο πολύ κατεστραμμένο³¹.

Το ίχνος στέγασης του περιμετρικού κλίτους και η υπερύψωση των παραθύρων

Από τις έρευνες του 1979 ο Ν. Μουτσόπουλος είχε εντοπίσει την στάθμη έδρασης της ξύλινης στέγης του περιμετρικού παλαιοχριστιανικού κλίτους στο ύψος της ποδιάς των ρωμαϊκών παραθύρων, υποθέτοντας υποδοχές των ξύλινων δοκών στην νεότερη υπερύψωσή τους³². Οι δικές μας έρευνες επιβεβαίωσαν την στάθμη έδρασης αυτής της στέγης πάνω στον ρωμαϊκό τοίχο στο ίδιο ύψος, αλλά αποκάλυψαν μια επουλωμένη σε μεταγενέστερη περίοδο συνεχή πληγή της ρωμαϊκής τοιχοποιίας, σε ζώνη ύψους περίπου 70-90 εκ. (Εικ. 1-8). Η ζώνη αυτή διακόπτεται μόνο πάνω από την νότια και την δυτική είσοδο, κατά ένα τμήμα που αντιστοιχεί προς το διάστημα μεταξύ των εμφυτευμένων χριστιανικών τόξων εκατέρωθεν αυτών των εισόδων³³. Το γεγονός αυτό δείχνει ότι η μονόριχτη στέγη του περιμετρικού κλίτους υπερυψωνόταν στις θέσεις αυτές παίρνοντας διαφορετική μορφή και δίνοντας έμφαση στα σημεία εισόδου.

Η υπερύψωση στις ποδιές των ρωμαϊκών παραθύρων ερευνήθηκε σε όλα εκείνα της νότιας και της δυτικής πλευράς, αλλά λεπτομερέστερα εξετάστηκε στο νοτιοανατολικό και στο νότιο παράθυρο.

Στο νοτιοανατολικό παράθυρο του ρωμαϊκού κορμού, εκεί όπου είχε αφαιρεθεί το γέμισμα της ποδιάς για την επισκευή των ρωγμών, διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν δύο φάσεις υπερύψωσης (Εικ. 23): α) μία βαθμιδωτή παλιότερη, που συνεχεται με το κεκλιμένο γέμι-

Εικ. 22. Η οδοντωτή ταινία στη στέψη της νότιας αντηρίδας, αποκατάσταση.

σμα στην εσωτερική πλευρά του παραθύρου, και β) ένα γέμισμα πάνω από την βαθμιδωτή ποδιά, που διαμορφώνει την σημερινή ευθύγραμμη υπερύψωση, κατασκευασμένο αντίστοιχα με χαλαρά συνδεδεμένη λιθοδομή. Σε μία τρίτη φάση κατασκευάστηκε η ανώτερη ζώνη τοίχου κάτω από τον σημερινό υαλοπίνακα, πιθανότατα όταν καταστράφηκαν κάποιες επιφανειακές ξυλοδεσιές της παλιότερης ποδιάς, που βρίσκουμε και στα άλλα παράθυρα. Ίχνος πάκτωσης αυτής της ξυλοδεσιάς στην τοιχοποιία της ρωμαϊκής παραστάδας διατηρείται στην βόρεια πλευρά.

Ιδιαίτερα διαφωτιστικό είναι το γεγονός ότι η στάθμη του χαμηλότερου αναβαθμού της αρχαιότερης υπερύ-

30. Στα σχέδια του Hébrard απεικονίζονται δύο κογχάρια στην εσωτερική όψη του τοίχου που φράζει το βόρειο πλάγιο άνοιγμα του Ιερού Βήματος, που έχουν κατεδαφιστεί προφανώς κατά την εποχή των επεμβάσεων με το πλινθοπερικόλειστο σύστημα τοιχοποιίας.

31. Κάτι ανάλογο έχει βρεθεί και σε έναν αρμό της χωματόκτιστης επισκευής γύρω από το χαμηλότερο παράθυρο του κοχλία στον νοτιοδυτικό πεσσό.

32. Μουτσόπουλος, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 365, εικ. 11.

33. Για τα πρόσθετα αυτά χριστιανικά τοξύλλια βλ. Μουτσόπουλος, ό.π., εικ. 2-3.

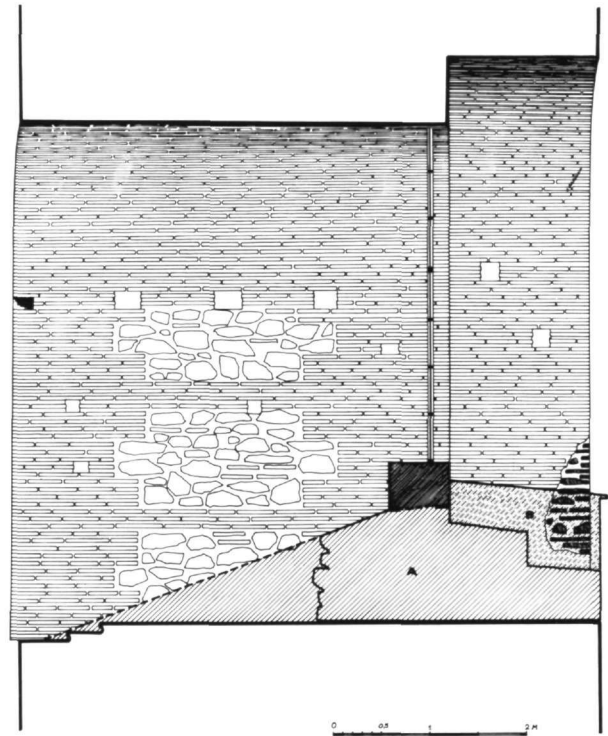
ψωσης της ποδιάς συμπίπτει με την επουλωμένη πληγή στην εξωτερική παρειά του ρωμαϊκού παραθύρου (Εικ. 23). Η πληγή αυτή ανιχνεύεται, όπως είπαμε, σε μια οριζόντια ζώνη σε όλη την περίμετρο του μνημείου, πρακτικά στο ίδιο επίπεδο, και χαρακτηρίζεται από μία όψιμη τοιχοποιία με χρήση διάσπαρτων οριζόντιων πλίνθων και αργών λίθων, αρμολογημένων με λευκό ασβεστοκονίαμα (Εικ. 24). Υλικά, μορφή και είδος αρμολογήματος σ' αυτή την ζώνη μιλούν για όψιμη περίοδο (πιθανόν αρχές τουρκοκρατίας) και συνδυάζονται απόλυτα με την Β' φάση υπερύψωσης στις ποδιές των παραθύρων.

Η υπερύψωση στο νότιο παράθυρο διαφέρει από την υπερύψωση που έχει παρατηρηθεί και ερευνηθεί στα υπόλοιπα. Εδώ υπάρχει ένας εξωτερικός τοίχος, από ξηρολιθιά μάλλον και μόνο αρμολογημένος με ασβεστοκονίαμα εξωτερικά, ο οποίος συγκρατούσε επίχωση από χώμα και πέτρες. Πίσω πρόσωπο τοίχου δεν υπήρχε και μάλλον έμοιαζε η κατασκευή να προχωρούσε ταυτόχρονα με την επίχωση και την λιθορριπή (Εικ. 25). Ο τοίχος που έφραζε το παράθυρο, κάτω από τον σημερινό υαλοπίνακα, είναι κτισμένος με απλές οριζόντιες σειρές πλίνθων και αργών λίθων με συνδετικό μέσο πηλό, και μόνο στην πάνω ζώνη ύψους 30 εκ. αρμολογείται κανονικά με ασβεστοκονίαμα (Εικ. 25-26). Το είδος της τοιχοποιίας θυμίζει αυτήν που επούλωσε την πληγή της στέγης του παλαιοχριστιανικού δακτυλίου, που επίσης κτίζεται με χώμα και μόνο επιφανειακά αρμολογείται με ασβεστοκονίαμα.

Ο λασπόκτιστος τοίχος κάτω από τον υαλοπίνακα δεν φθάνει μέχρι την ρωμαϊκή ποδιά, γιατί μεσολαβεί ένα στρώμα ύψους 50 εκ. με πέτρες και ελάχιστο συνδετικό κονίαμα, που θυμίζει την παλιότερη από τις δύο υπερυψώσεις των άλλων παραθύρων. Ο τοίχος αυτός δεν παρουσιάζει πίσω πρόσωπο, αλλά φαίνεται να έχει κτισθεί ως τοίχος μιας όψης μετά την αφαίρεση του εξωτερικού τμήματος της αρχαιότερης υπερύψωσης του ρωμαϊκού παραθύρου, η οποία έχει διατηρηθεί με κεκλιμένη μορφή στο εσωτερικό του κτιρίου.

Η επίχωση με πέτρες και χώματα στην ποδιά του παραθύρου εξωτερικά, μεταξύ του λασπόκτιστου τοίχου κάτω από τον υαλοπίνακα και της εξωτερικής όψης του κτιρίου, απέδωσε όστρακα απλά και εφυαλωμένα, σπαράγματα εντοιχίων ψηφιδωτών, κομμάτια μαρμαρινών ζευξέων και ένα ξύλινο εργαλείο, είδος πλατιάς σπάτουλας. Τα όστρακα ήταν ανάμεικτα, από πρώιμα αγγεία τα ακόσμητα, αλλά και λίγα εφυαλωμένα όψιμα βυζαντινά και μεταβυζαντινά (15ος-16ος αι.). Το γέμισμα αποτελούσε ενιαίο στρώμα. Η επικάλυψη της ποδιάς του παραθύρου γινόταν με παλιά τούβλα, ανάμεικτα με σφραγίδες και χωρίς σφραγίδες.

Οι δύο φάσεις υπερύψωσης των υπόλοιπων, πλὴν του

23

Εικ. 23. Τομή στην υπερύψωση της ποδιάς του νοτιοανατολικού παραθύρου.

Εικ. 24. Το νοτιοανατολικό παράθυρο μετά τις εργασίες αποκατάστασης: Α = Η αρχαιότερη υπερύψωση. Β = Η μεταγενέστερη υπερύψωση. Γ = Η επουλωμένη πληγή στη θέση στήριξης της στέγης του περιμετρικού κλίτους.

Εικ. 25. Η υπερύψωση της ποδιάς του νότιου παραθύρου. Εγκάρσια τομή και όψη στη θέση του εσωτερικού διαφράγματος.

Εικ. 26. Η βάση του νότιου παραθύρου μετά την πρόσκαιρη αφαίρεση της εξωτερικής επίχωσης.

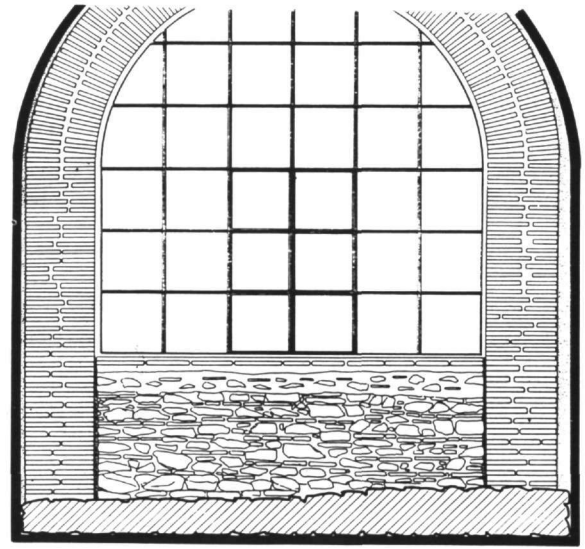

24

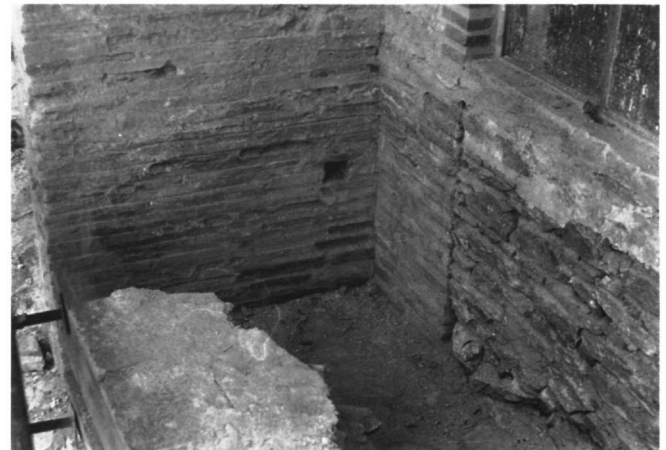
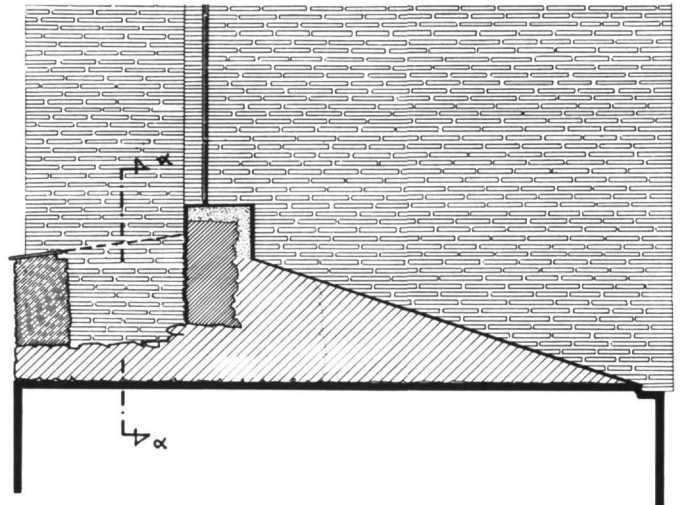

νότιου, παραθύρων είναι εύκολο να ερμηνευθούν. Η αρχαιότερη βαθμιδωτή υπερύψωση αποσκοπούσε προφανώς στην δημιουργία κατάλληλης έδρασης στην θέση αυτή για τις δοκούς της μονόριχτης ξύλινης στέγης του περιμετρικού κλίτους. Αν δεν πρόκειται για την ίδια την παλαιοχριστιανική διάταξη, θα είναι κάποια μεταγενέστερη, που όμως ακολούθησε την ίδια λογική. Το περιμετρικό κλίτος θα πρέπει να γνώρισε μια πρώιμη καταστροφή, όπως φαίνεται και από την δημιουργία των ενισχυτικών αντηρίδων στην θέση συναρμογής του εξωτερικού κυκλικού τοίχου στα πλάγια του Ιερού, αλλά η όσιμη επούλωση της πληγής στην ζώνη στήριξης της στέγης ίσως υποδηλώνει και κατοπινές προσπάθειες χρήσης και στέγασης αυτού του χώρου. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν άλλωστε και οι όσιμες λασπόκτιστες τοιχοποιίες που έφραξαν τα δύο μεγάλα πλάγια τόξα στο Ιερό Βήμα. Αν κρίνουμε από την τοιχοποιία, η τελική επούλωση της πληγής από την στέγη και η περαιτέρω υπερύψωση της ποδιάς των παραθύρων θα πρέπει να οφείλεται στα χρόνια της πρώιμης τουρκοκρατίας, όπως και το φράξιμο των πλάγιων τόξων του Ιερού.

Η διάταξη στο νότιο παράθυρο ακολουθεί διαφορετική λογική, εξαιτίας της ιδιαίτερης μορφής της στέγης σ' αυτή την θέση. Όπως φαίνεται από την διακοπή των ιχνών πάκτωσης (Εικ. 3-4), η μονόριχτη στέγη σταματούσε εκατέρωθεν του παραθύρου και επομένως η αρχική υπερύψωση της ποδιάς του δεν χρειαζόταν να έχει βαθμιδωτή διάταξη. Πιθανότατα στο αντίστοιχο με την διακοπή διάστημα υπήρχε μία υπερυψωμένη στέγη, ίσως με την μορφή δίριχτης εγκάρσιας, στηριζόμενης πάνω στις τοξοστοιχίες που προστέθηκαν την παλαιοχριστιανική εποχή στο πλάτος του δακτυλίου εκατέρωθεν της νότιας εισόδου. Μια τέτοια στέγη θα απαιτούσε μια ράχη στην θέση του παραθύρου, μια ισχυρή υπερύψωση της ποδιάς, που μπορεί να κάλυπτε και μεγάλο μέρος του παραθύρου. Αυτή η ράχη, κρυμμένη πίσω από την στέγη, μπορεί να είχε πρόχειρη μορφή στην όψη και κεκλιμένο γέμισμα πίσω. Με την τελευταία καταστροφή του δακτυλίου θα θέλησαν να επαναλειτουργήσει το νότιο παράθυρο, οπότε κατεδάφισαν το φράξιμο και έκτισαν ένα λασπόκτιστο τοίχο κάτω από την θέση του υαλωτού διαφράγματος για την συγκράτηση του γεμίσματος της εσωτερικής ποδιάς, που δεν υπήρξε ορατός ποτέ και γι' αυτό δεν αρμολογήθηκε. Στην συνέχεια υπερύψωσαν και γέμισαν πρόχειρα και την εξωτερική ποδιά στο ύψος των υπολοίπων. Αυτό, αν κρίνουμε από τα οσιμότερα όστρακα που βρέθηκαν στην επίχωσή της, πρέπει να έγινε στις αρχές της τουρκοκρατίας, τέλη 15ου ή 16ου αι., και σημαίνει την οριστικοποίηση της σημερινής εξωτερικής όψης του κτιρίου.

25

26

Kalliopi Theocharidou

THE ROTUNDA AT THESSALONIKI.
NEW DISCOVERIES AND DEFINITIONS
AFTER THE RESTORATION WORKS

The recent restoration works on the Rotunda have made it possible to clarify several aspects of the building's structural history.

Close structural examination of the dome has verified that the Roman building originally remained unfinished, an idea put forward by H. Torp some years ago. The interior of the Roman structure extended as high as the middle section of the dome (namely up to that point where one today can see a decided change in the dome's curvature). On the exterior, the original Roman structure did not extend further than the lunettes at the base of drum. During the Early Christian construction phase, the dome was finally fully covered, so that there was never an opening at the dome's key.

The extent of marble revetment decoration of the vertical wall surfaces, which should be dated to the same Early Christian period, can, although now completely lost, be reconstructed on the basis of the surviving clamps which used to hold the slabs on the wall.

Two Early Christian construction phases were identified at the bema and the apse, both of which may have been

chronologically very close together since identical materials were used on both occasions. Both phases have been destroyed by earthquakes. The existing vaults over the chancel, the piers of the apse window, part of the dome above the bema barrel-vault, and the two buttresses on the apse's exterior wall belong to extensive repair work from the first third of the seventh century. This work followed a powerful earthquake which also destroyed the Early Christian circular ambulatory, together with other of the city's churches (Acheiropoietos, Ayia Sophia).

A continuous horizontal wound to the masonry, patched up at a very late date with masonry identical to that used for raising the sills of the Roman windows, indicates the original position in the Roman walls of the beams which supported the timber roof over the ambulatory. The manner in which this wound terminates prior to the west and south window may indicate that the circular leanto roof was interrupted at precisely these points by higher, pitched, rooves meant to emphasise both entrances.